

ÇAYELİ VE PAZAR İLÇELERİNİN EKONOMİK YAPISI

Dr. Alâeddin TANDOĞAN

Ülkeler Coğrafyası Asistanı

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi, 1941 yılında Ankara'da toplanan Birinci Coğrafya Kongresinde Türkiye, yedi coğrafi bölgeye ayrılmış ve ayrıca her bölge içerisinde bir takım bölümler tespit edilmişti.- Sakarya nehri aşağı çığırı ile doğuda Sovyetler Birliği hududu arasında uzanan Karadeniz bölgesinin, batı, orta ve doğu olmak üzere üç bölüme ayrılması gibi.— Zamanla Türkiye coğrafyası üzerine yapılan araştırmalar neticesinde görülmüştür ki, bu bölümler içerisinde de, çevresine göre farklı özelliklere sahip bir takım coğrafi üniteler bulunmaktadır. Bu coğrafi ünitelerden biri de, Ordu yakınında denize dökülen Melet çayı ile Sovyet Rusya sınırı arasında uzanan Doğu Karadeniz bölümü sahil şeridinde yer alan Rize yöresidir. Ord. Prof. Besim Darkot tarafından, doğuda Sovyetler Birliği sınırından başlayıp Rize dağlarının doruk çizgisini takip ederek batıda Rize ilini Trabzon ilinden ayıran sınırla (Of yakını) çerçevesiyle Rize yöresi¹, Karadeniz boyunca uzanan dağların en yüksek kısımlarını ihtiva etmesi, Türkiye'nin en fazla yağış alan yeri olması, gayet gür ve sık ormanlarla kaplı bulunması, çay ziraatinin ekonomik faaliyetin temelini teşkil etmesi gibi özellikleriyle bir coğrafi ünite teşkil eder. Alan itibarıyla fazla geniş bir yer işgal etmemesine rağmen, doğal şartları sebebiyle, söz konusu sınırlar dahilinde bir kişinin ülkeler coğrafyası alanında araştırma yapmasının imkânsız denecek derecede güç olduğunu söylersek, mübalağa yapmış sayılmayız. Bu sebeple biz, kaldıramayacağımız yükün altına girmeyerek, mevcut şartlara göre mümkün olanı yapmayı uygun bulduk ve bu noktadan hareket ederek Rize yöresi içerisinde örnek teşkil edebilecek bir sahada araştırmamızı yürüttük.

Seçtiğimiz saha, yöredeki iki büyük akarsuyun (Büyükdere ve Pazar deresi) kabul havzasını içerisine almaktadır. Aynı zamanda bu alanın, Rize'ye bağlı iki ilçenin idarî sınırlarına tekabül etmesi, araştırma sahamızın beşerî ve ekonomik coğrafya yönünden incelenmesinde kolaylık sağlamıştır. Rize il merkezine 12 kilometre, doğudaki Sovyet Rusya sınırına 58 kilometre mesafede bulunan ve Çayeli ile Pazar ilçelerini içine

1 Darkot (B): Karadeniz Bölgesi. Teksir edilmiş ders notu.

alan 789 kilometrekare genişliğindeki bu sahanın fizikî coğrafyasıyla' yerleşme-mesken tipleri ve nüfusunu², ayrı birer makale halinde yayınlamış bulunuyoruz. Bu yazımız, 1965—1970 yılları arasında beş sene süre ile Çayeli ve Pazar ilçeleri dahilinde yaptığımız araştırmaların son kısmını teşkil etmektedir. Bu üçüncü bölümde, Çayeli ve Pazar ilçelerinin ekonomik yapısı incelenecektir.

Bu yazı dizisi, Çayeli ve Pazar ilçe sınırları dışına taşarak Çamlıhemşin ve İkizdere topraklarına kadar uzanan geniş bir alanda yaptığımız gözlemlere, çeşitli konularda resmî dairelerden temin edilen istatistikî değerlere dayanarak hazırlanmıştır. Her iki ilçenin en önemli ekonomik faaliyeti olan çay ziraati konusundaki çalışmalarımızı, bütün köy ve mahallelerin kesin çay alanı, yaş çay yaprağı istihali ve üreticinin geliriyle ilgili rakamların yardımıyla yürüttük. Bu tarımsal faaliyetle ilgili harita ve grafikleri, çay fabrika ve atölyeleriyle ziraat teknisyenliklerinden aldığımız kesin rakamlara dayanarak hazırladık. Çay ziraatından sonra sahamızın en önemli ekonomik faaliyeti olan ve bilhassa dağ köylerinde görülen yaylacılığı da, tamamıyla şahsi gözlemlerimize, her yaylada yaptığımız anket ve mülakatlara dayanarak inceledik.

Bu kısa girişten sonra, araştırma sahamızın en önemli ekonomik faaliyeti olan çay ziraatini ele almadan önce, tarımın genel özelliklerine temas etmeyi faydalı buluyoruz.

1 . TARIM

A- Tarımın Genel Özellikleri:

Çayeli ve Pazar ilçelerinde topografyanın arızalı oluşu sebebiyle köylerin alanı küçük ve ziraate müsait topraklar dağınıktır. Çalışma sahamızda parselleri ve toplam alanı ölçülmüş olan 59 yerleşme noktasının- 47 köy ile 12 mahallenin yüzölçümü 218.254.504 metrekaredir. Bu alanı 59'a bölersek, 3.851.771 metrekare çıkar. Yani sahamızda bir köyün ortalama yüzölçümü 3852 dekar civarındadır. Diğer köyleri de hesaba katıp bu rakamın yükseldiğini düşünersek, bir köyün ortalama alanının yaklaşık olarak 4000 dekar civarında olacağını söyleyebiliriz. Bu ortalama değer yanında, alanı 900 dekar civarında olan köyler bulunduğu gibi, yüzölçümü 15.000 dekara kadar ulaşan köyler de mevcuttur. Yalnız, bu en az ve en yüksek değerlere sahip köylerin sayısı fazla değildir. Çoğu köylerin alanı, 2000-5000 dekar civarındadır.

Çayeli ve Pazar ilkelerinde, şahıs başına düşen arazi miktarı da düşük bir değer arz eder. Yüzölçümlerini katî olarak bildiğimiz 218.254.504

1 Tandoğan (A): Çayeli-Pazar yöresinin fizikî coğrafyası. A. Ü. D. T. C. Fak. Coğ. Araşt. Enst. Yay. Sayı: 3-4, Ankara, 1971.

2 Tandoğan (A): Çayeli ve Pazar ilçelerinde yerleşme-mesken tipleri ve nüfus. A. Ü. D. T. C. Fak. Derg. Cilt: 28, Sayısı: 3-4, Ankara, 1977.

metrekarelik araziye, bu sahada yaşayan 41 .585 kişiye bölersek, şahıs başına ortalama 5 248 metrekare = 5,3 dekar arazi düştüğünü görürüz. Buna göre, beş kişilik bir ailenin ortalama 25 dekar araziye sahip olduğunu kabul edersek, geçim darlığının ve gurbetçiliğin gerçek nedeni ortaya çıkar. Kaldı ki, kıyı şeridinde şahıs başına düşen arazi miktarı daha da küçüktür. Meselâ, alanı ve nüfusu bilinen Çayeli'nin 12 mahallesinde şahıs başına 2 442 metrekare = 2,4 dekar arazi düşmektedir. Ortalama rakamı göz önünde tutarak, beş kişilik bir ailenin 25 dekar genişliğinde araziye işlettığını düşünelim. Bu demek değildir ki, 25 dekar arazinin mutlak sahibi beş kişiden ibarettir. Bir aile tarafından işletildiği sanılan arazi parçası üzerinde, gerçekte birkaç ailenin söz sahibi olduğu, sık sık rastlanan bir olaydır. Aile başına düşen arazi miktarı çok küçük olduğu için, bu arazi parçası, kardeşlerden biri tarafından işletilir. Diğerleri geçimlerini, gurbette çalışarak temin ederler. Buna rağmen, bu küçük arazi parçasının, köyde kalan kardeşi de geçindiremediğini belirtmeliyiz. Çünkü, ailenin sahip olduğu 20-30-40 dekarlık arazinin her tarafından gelir elde etmek mümkün değildir. Bugün oldukça yaygın ve gelişmiş bir durumda olan, en çok gelir getiren çay bahçeleri, köy alanının en fazla % 40 ını işgal etmektedir. Kaldı ki, yüzölçümlerini ve çay alanlarını bildiğimiz 58 yerleşme noktasında arazinin ortalama % 12'si çay ziraatine tahsis edilmiştir. Demek oluyor ki, ailenin elinde bulunan arazinin ortalama 1/10 inde çay ziraati yapılmaktadır. Bu oran, çok müsait şartlara sahip olan bazı yerlerde en fazla 2/5 ye yükselir. Çay bahçelerinden sonra, arazinin geri kalan kısımları mısır ve fındık bahçeleri ile çok eğimli yerler de kızıl-ağaç, kestane, kayın, gürgen, karaağaçlarla işgal edilir.

Topografyanın fazla arızalı olması nedeniyle ziraat alanları, arazinin muhtelif kısımlarına dağılmış vaziyettedir. Örnek olarak, Merdivenli köyünde bir haneye ait toprakların dağılışını ele alalım: Şekil 1 de görüldüğü gibi, evin hemen aşağısında büyük bir kısmı çay ziraatine tahsis edilmiş olan 6,7 dekar genişliğinde bir arazi parçası mevcuttur. Çay bahçesinden sonra bu sahayı sırasıyla fındık bahçesi, mısır tarlası, sebze bahçesi ve bir parça yeri de kızıl-ağaç, ıhlamur, gürgen ağaçları işgal ediyor. Bu aileye ait diğer topraklar evden uzak ve dağınık vaziyettedir. Krokinin güneydoğusunda bulunan fındıklık, evden bir kilometreden fazla uzaklıktadır. Bu dağınıklık ve uzaklık, köylünün toprağını gereği gibi değerlendirmesine mani olur. Tarlasına, bahçesine lüzumlu ihtimamı göstermesini engeller. Ayrıca, ziraat alanlarının bu dağınıklığı, köylünün zaman kaybetmesine ve arazinin eğimli olması nedeniyle çok yorulmasına sebep olur.

Yıllık yağış miktarının fazla olması sebebiyle sahamızda sulama problemi mevcut değildir. Yetiştirilmesi için çok su isteyen pirinç dahi, burada sulamadan yetiştirilebilmektedir.

Çayeli-Pazar ilçelerinde, ziraatin en mühim problemlerinden birini gübreleme teşkil eder. Bol yağış sebebiyle fazla yıkanmış olan topraklar,

kireç (CaO), azot (N) ve fosfor (P20) bakımından çok fakirdir. Bu eksikliğin giderilmesi için, ürünün çeşidine göre bilgili, sistemli bir gübrelemeye ihtiyaç vardır. Çay ziraati sebebiyle sunî gübreden istifade ediliyor fakat, bu gübrelemenin diğer ürünlere de teşmil edilmesi gerekmektedir.

Bu dağlık, arızalı sahada tarım araçları çok iptidaidir. Mısır ziraatının hakim olduğu yerlerde karasabandan istifade edilir. Kıyı köylerinde çay ziraati geliştiği için artık bu alete de ihtiyaç kalmamıştır. Tarla ziraatında kullanılan başlıca araçlar bel, kazma ve çapadan ibarettir. Ziraat, bu aletler yardımıyla tamamen insan gücüne dayanır.

İnceleme sahamızın ziraatine tesir eden bazı önemli faktörleri gözden geçirdikten sonra şimdi de, en mühim ekonomik faaliyet kollarından birini teşkil eden çay ziraatını inceleyelim.

3 . ÇAY ZİRAATI

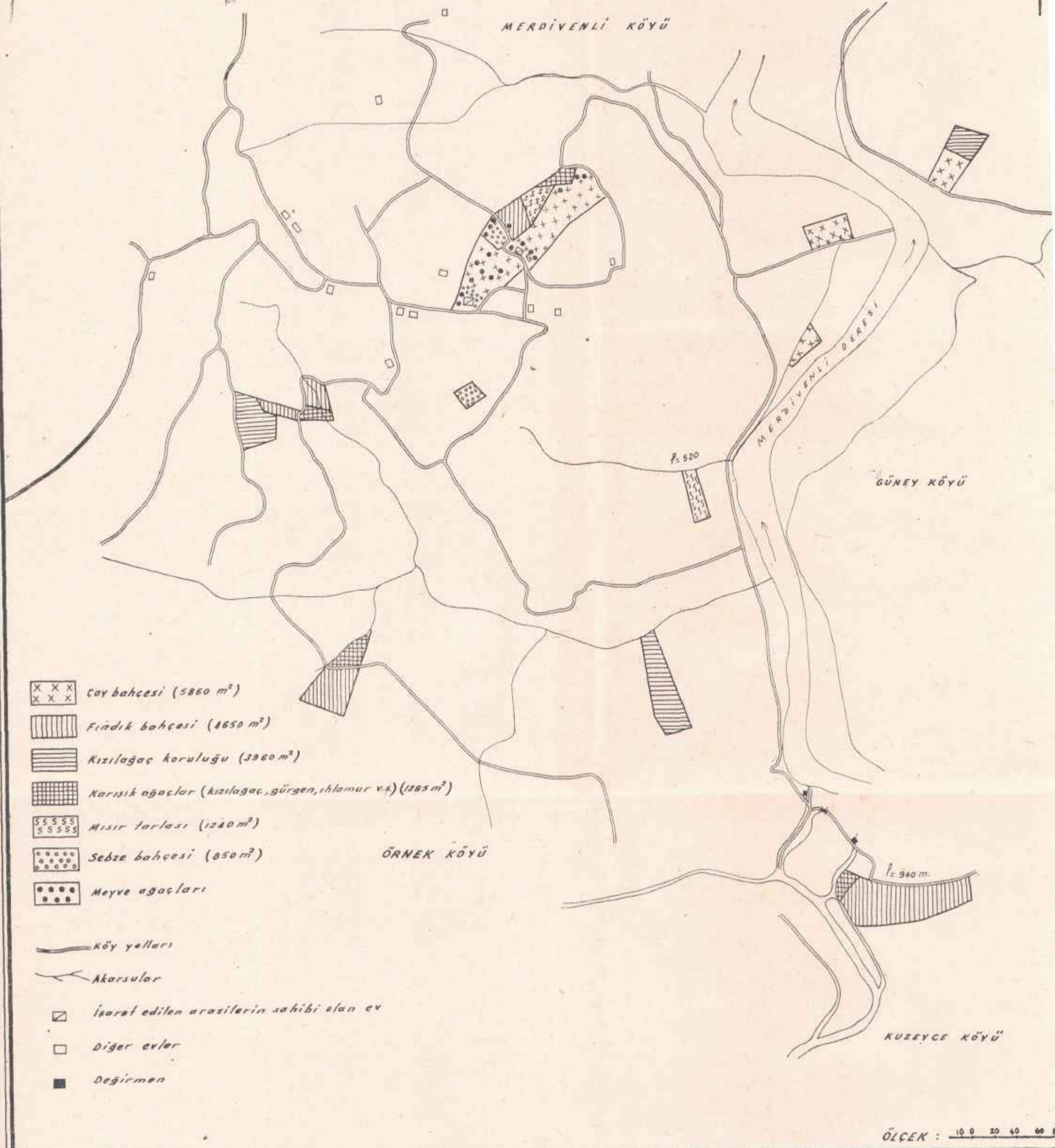
Bütün sene yeşilliğini muhafaza eden, yaprakları defneye benzeyen çay bitkisinin yöremizdeki dağılışını, kapladığı alanı ve yaş çay yaprağı istihsalini incelemeden önce, nemli Tropik ve Subtropik bölge bitkisi olan çayın sahamızda tutunup gelişebilmesinin sebepleri üzerinde durmak istiyoruz. Bunun için, çayın yetişme şartlarını gözden geçirmek icap etmektedir.

Çay bitkisi, dünya üzerinde Çin, Japonya, Formoza, Hindistan, Doğu Pakistan, Cava, Sumatra gibi Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya memleketleriyle Kenya, Tanganika, Rodezya, Mozambik, Uganda gibi Afrika ülkelerinde, komşumuz Rusya ve İran'ın belirli sahalarında iktisadî olarak yetiştirilmektedir. Çayın, dünyanın belirli birkaç bölgesinde ve bu sahaların mahdut bazı kısımlarında yetişebilmesi, bu bitkinin özel bazı tabii şartları aradığını ifade eder. Çay, bir bitki olarak dünyanın birçok yerinde yetişebilir. Fakat, her yetiştiği yerde çaydan iktisadî bakımdan fayda temin etmek mümkün değildir. Ancak, muayyen tabii şartları ihtiva eden belirli sahalarda bir çay endüstrisi icap ettirecek ehemmiyette geniş ve iktisadî istihsal yapılabilmektedir. İklim ve toprak şartları, çayın yetişmesi için çok önemli iki faktördür. Çayın aradığı iklim şartlarını maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz:

a) Sıcaklık:

Çay bitkisi, fazla sıcak ve fazla soğuğa dayanamaz. 35 °C nin üstündeki anî sıcaklıklar, genellikle yanma ve kavrulmalara sebep olur. Rize yöresinde sıcaklık, pek ender 35 °C nin üstüne çıkar. Ayrıca, sahamızda olduğu gibi gelişme devresi içerisinde aylık sıcaklık ortalamalarının büyük farklılık göstermemesi icap eder. Sıcaklığın -8 °C den aşağı düşmesi, bitkinin yaşamasına ve ürün vermesine menfi etki yapar. Sahamızın kıyı şeridinde sıcaklık, pek ender -7 °C ye kadar ancak düşer. Sıcaklık bakımından sahil köylerinin müsait şartlara sahip olmasına mukabil, dağ köylerinde bu durumun pek elverişli olmadığı anlaşılmaktadır.

N
↑

ŞEKİL:1 -MERDİVENLİ KÖYÜNDE BİR AİLENİN KULLANDIĞI ARAZİLERİN DAĞILIŞINI GÖSTEREN KROKİ

Dr.A.Tandoğan

b) Yağış:

"Çay bitkisinin yetişmesinde sıcaklık kadar yağmur ve nemin de büyük tesiri vardır. Tropik ve Subtropik bölgelerin esas karakteristiği de sıcaklık ve nemliliğin birbirini tamamlayacak miktarlarda ve bol olarak bulunmasıdır"¹. Yüksek yıllık yağış miktarı yanında, bilhassa gelişme devresinde bol miktarda yağış düşmesi gerekmektedir. Senelik yağış miktarı, 1600 mm. den aşağı olmamalıdır. Rize yöresinde yıllık yağış tutarı 2393 mm. civarındadır. Gelişme devresi içerisinde, yağış miktarının 1000 mm. den aşağı düştüğü yerlerde iktisadî çay ziraati yapılamaz. Sahamızda, Nisan-Ekim ayları arasında, 7 aylık gelişme devresinde ortalama 1247,8 mm. yağış düşmektedir.

c) Nispî Nem:

Bitkinin gerek gelişme ve bol mahsul vermesi, gerekse kalitesi üzerine nispî nemin etkisi büyüktür. Nispî nemin yıllık ortalaması, en az % 70 olmalıdır. Yöremizde bu oran, % 78 dir. Sahamızda olduğu gibi, nispî nemin yüksek değerleri gelişme devresine inhisar etmeli ve aylara muntazam bir dağılıma göstermelidir.

d) Güneşlenme:

Çayın kalitesinin yüksek olması için, havanın fazla güneşli ve ışıklı olmaması gerekir. Bu bakımdan da yöremizin iklimi, elverişli bir durum arz eder. Günlük güneşlenme müddetinin 4,5 saat olması, bunu açıkça ifade eder. Devamlı, ağır ağır yağın bir yağmurdan sonra tatlı bir güneşlenme, çayın gelişmesine olumlu tesir yapmaktadır. Havadaki nemin yüksek oluşu, en sıcak ve parlak günlerde dahi, çayın güneşten kavrulmasına mani olur.

e) Toprak:

Çay bitkisi, iklimde olduğu gibi toprak bakımından da bazı şartlar aramaktadır. Çay, fazla kireçten hoşlanmamaktadır. Bu, o toprağın nötr pH derecesi altında, yani asit reaksiyon göstermesi demektir. "Topraktaki pH derecesinin, 4,5-6 olması, çayın iyi bir gelişme göstermesi bakımından en uygun reaksiyon sınırıdır"². Ph derecesinin 4,5 dan aşağı düşmesi veya 6 yı aşması, bu bitkinin gelişmesine olumsuz etki yapmaktadır. Rize Yöresindeki topraklar ise, yok denecek derecede az kireç ihtiva etmekte ve dolayısıyla asit reaksiyon göstermektedir (yani pH derecesi 4,5-6 arasındadır). Sahamızdaki topraklar azot (N) bakımından fakir olduğundan bu eksiklik, sunî gübre vasıtasıyla kapatılmaktadır.

1 Tekeli (S.T.): Rize de çay yetiştiriminin tabii esasları. Türk Coğ. Derg. Yıl; I. Sayı: 2. Ankara, 1943.

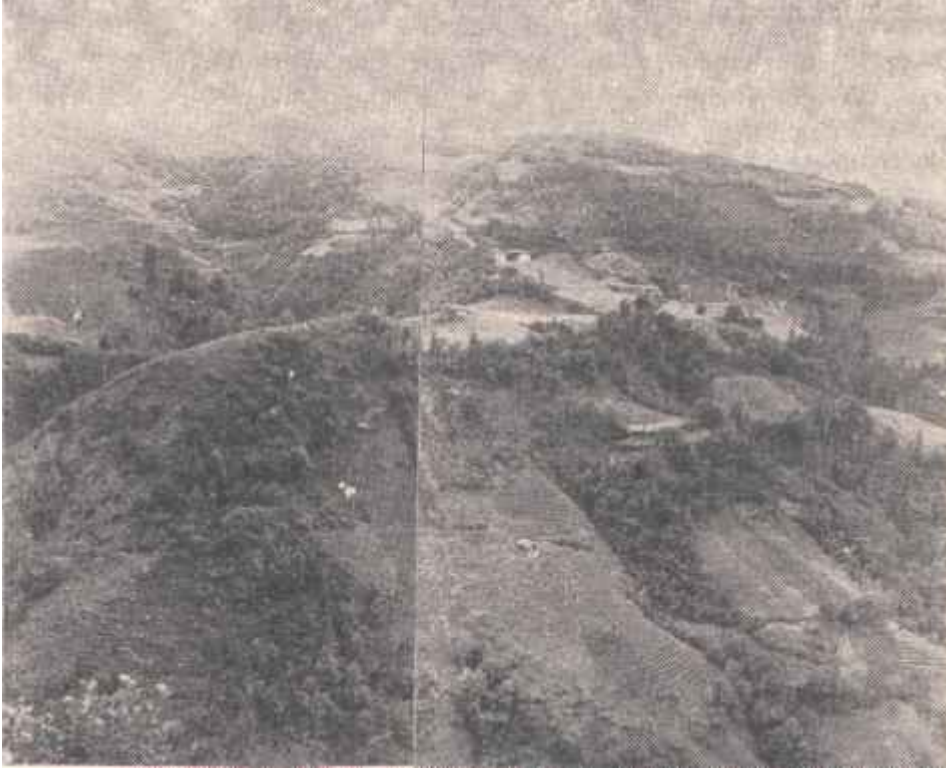
2 Kinez (M.): Çay Ziraati. Tarım Bak. Ziraat İşleri Gn. Müd. Yay. D-110. İstanbul, 1967.

Görülüyor ki, belirli iklim ve toprak faktörleri, hepsi bir arada ve birbirini tamamlayan bir unsur olarak iktisadî çay ziraatine imkân vermekte, yalnız bir veya birkaç müsait faktör, bu bitkinin gelişmesine kâfi gelmemektedir. Sahamız ise, çaycılığın gelişmesine imkân verecek şekilde gerekli iklim ve toprak şartlarına sahip bulunmaktadır. Bu durumu bilen ve Rize yöresi ile aynı şartlara sahip olan Batum'da Ruslar tarafından çay yetiştirildiğini dikkate alan ve bu sahada incelemeler yapan zamanın "Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi" müderrislerinden botanikçi Ali Rıza Erten bey, Rize çevresinde de çay ziraatinin yapılabileceği fikrini ortaya atmıştır (1918). Çayın Rize dolaylarında yetiştirilebileceği katî olarak anlaşılması üzerine, ilk ciddi teşebbüse 1924 yılında geçilmiştir. Evvelce Rusya ile iktisadi münasebette bulunan, orada çalışan Doğu Karadeniz halkı, 1917 ihtilâlinden sonra bu geçim sahasını kaybettiğinden maddi bakımdan büyük bir sıkıntıya düştü. İşte bu iktisadi durum sebebiyle zamanın hükümeti Doğu Karadeniz halkına yeni bir geçim kaynağı temin etmek gayesiyle 1924 yılında 407 sayılı "Rize ile Borçka kazasında fındık, portakal, limon, mandalina ve çay yetiştirilmesi" adında bir kanun çıkardı. Bu cümleden olarak, Rize'de bugünkü Merkez Fidanlığı kuruldu. Batum'dan alınan çay tohumları burada yetiştirilmeğe başlandı. Deneme devri diyebileceğimiz ilk safha, 1935 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten itibaren daha ciddi çalışmalar yapılmış ve 1940 yılında 3788 sayılı kanunun çıkarılması ile mesele daha esaslı bir mecraya sokulmuştur. Ekonomik manada ilk çaylıklar, Rize merkez kazasından sonra 1935-1940 yılları arasında Derapazarı, İyidere, Gündoğdu ve Çayeli nahiyelerinde tesis edilmiştir¹. -Çay ziraatinin Rize'de yerleşip gelişmesinde, Tarım Bakanlığının en üst kademelerinde görev alan, hatta 1920-1924 yılları arasında Ziraat Umum Müdürlüğü vazifesini deruhte eden Zihni Derin beyin yapmış olduğu sürekli çalışmaları şükranla kaydetmek gerek. Zihni Derin, Ziraat Umum Müdürlüğü vazifesinde bulunduğu tarihten 1952 yılına kadar süren uzun bir devre zarfında, idarî ve tatbikî her alanda faaliyet göstermiş ve Doğu Karadeniz çaycılığının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. -

Uzun ömürlü bir bitki olan çay, bu uzun ömrün 70-80 senesinde iktisadî ziraate imkân verir. Normal verim devresini idrak edinceye kadar, 8-10 sene gibi uzun bir süre devamlı ve bilgili bakıma ihtiyaç gösterir. Yetiştirme tekniğinin, istihsal ve kalite üzerine etkisi büyüktür.

Meyilli arazide çay bahçeleri, resim l'de görüldüğü gibi muntazam setler meydana getirilerek tesis edilir. Eğim derecesine göre setlerin genişliği ve yüksekliği tayin edilir. Arazinin meyli arttıkça, setler arasındaki yükseklik ve genişlikte artar. Yalnız, topografyadaki eğimin % 50 yi geçmemesi şarttır. Arazinin setlenmesi, önemli faydalar sağlar. Bu sayede erozyon asgari hadde indirilmiş; toprağa gıda olarak verilen çeşitli gübrelerin

¹ Tunçdilek (N.): Türkiye'de çay ziraati gelişme ve problemleri, İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 6. Sayı: 11. İstanbul, 1960.

Resim: 1- Çayeli-Pazar arasındaki sahil şeridinde yer alan Örnek köyünün yukarı bölümü. Bu eğimli topografya üzerinde sık bir bitki örtüsü gelişmiş. Evler, arazının muhtelif kısımlarına serpilmiş vaziyette. Muntazam setler halinde meydana getirilen çay bahçeleri, oldukça geniş bir alan işgal ediyor.

(Foto: A. Tandoğan)

zayıyatı önlenmiş, topraktaki suyun muhafaza edilmesi sağlanmış olur. Bunun yanında, setlerde yetiştirilen çayların muntazam bir şekil meydana getirmeleri dolayısıyla yeknesaklık temin edilmekte ve bakım, hasat, mücadele gibi işlerin kolaylıkla yürütülmesi mümkün olabilmektedir. Çay fidanları her sene sunî gübre ve ahır gübresiyle gübrelendiğinden, setlerin her tarafını yabani otlar kaplar. Bunlarla devamlı mücadele etmek gerekir. Ayrıca, bütün çay fidanlarının etrafını çapalayıp toprağı havalandırmak icap eder. Her sene amonyum sülfat ile gübrelenen çay fidanları, üçüncü senenin sonunda 20 cm. yükseklikte budanır. Dördüncü sene içinde, 50 cm. yi aşan sürgünlerin 2,5-3 yapraklı uçları koparılmak suretiyle ilk mahsül alınır ve verim dekar başına 40-45 kg. kadardır. Ertesi sene bu miktar, 200-300 kg. civarında değişir. İlk budamayı takip eden 3-6 sene içinde mahsul artışında bir duraklama görüldüğünde, önceki budamaya nazaran 5 cm. daha yüksekten ikinci budama yapılır. Bu şekilde, 3-6 senede bir periyodik olarak tekrarlanan budamaların her seferinde bitkinin iskelet yapısına muayyen bir yükseklik payı bırakılmak

suretiyle yanlara ve yukarıya doğru gelişmesi temin edilir. Böylece çay fidanları, 22-25 sene içerisinde takriben 3-4 defa budanmış olur. Ayrıca, 25-30 senede bir, 3-4 budama devresinden sonra, toprak seviyesine çok yakın seviyeden kesilmek suretiyle bir budamaya daha tabi tutulur ki, buna gençleştirme budaması denir. Budamanın, istihsal, kalite ve bitkinin ömrü bakımından büyük faydası vardır.

Çay ziraati için lüzumlu olan sunî gübreyi çay kooperatifleri temin ederler. Sunî gübrenin parası, müstahsilin topladığı çaydan taksitle kesilmek suretiyle tahsil edilir. Böylece üretici, satın aldığı sunî gübre için peşin para ödeme zorluğundan kurtulmuş olmaktadır. Bu sebeple, Çayeli ve Pazar'da kurulmuş bulunan "Mahdut Mesuliyetli Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifleri"nin üye sayısı ve buna muvazi olarak kooperatiflerin satın aldığı sunî gübre miktarı da yıldan yıla artmaktadır (Tablo: 1).

Tablo: 1. Çayeli ve Pazar Mahdut Mesuliyetli Çaycılar Yardımlaşma Kooperatiflerinin üye sayısı ve dağıtılan sunî gübre miktarı.

		1964	1965	1966	1967	1968
Çayeli	Sunî Gübre (Ton)	2559	2934	4352	5322	6000
	Ortak sayısı	4912	5249	5717	6319	6687
Pazar	Sunî Gübre (Ton)	150	650	1500	2000	2500
	Ortak sayısı	438	1449	2038	2675	3310

Rize merkezinde tesis edilen ilk çay bahçelerini, 1935-1940 yıllarında Derepazarı, İyidere, Gündoğdu ve Çayeli nahiyelerindeki çaylıklar takip etmiştir. Yani çay sahaları, Rize merkezinden doğu ve batıya doğru kıyı şeridinde yayılmaya başlamıştır. Demek ki Çayeli, ilk çay bahçelerinin tesis edildiği sahalardan birine tekabül ediyor. Çayeli de ilk defa 1939 yılında meydana getirilen çay bahçelerinin, daha ziyade deniz kıyısını takip eden dar bir şerit üzerinde yerleştiği dikkati çeker. İlk çay bahçeleri, kıyıda 7,5 km. içeriye kadar ancak sokulabilmiştir. Meselâ, Büyükdere vadisinde çay bahçeleri, Madenli ve Güzeltepe köylerine kadar; Karaağaç deresi vadisinde ise, Musadağı'na kadar çıkabilmiştir. Şairler ve Aşıklar deresi vadisinde sıralanan bütün köylerde, çay ziraatine müsaade edilmişti. Kıyıda, Kesmetaş-Limanköy arasındaki bütün yerleşme noktalarında çay bahçelerinin tesis edildiğini görüyoruz. Böylece, 1939 yılında sınırlarını çizdiğimiz saha dahilinde, Çayeli de çay bahçeleri, 659 dekarlık bir sahayı işgal etmiştir (Şekil: 1). 29 Mart 1940 tarihinde 3788 sayılı çay kanununun çıkması ile çay sahaları, bu tarihten itibaren genişlemeğe ve diğer köylere de yayılmaya başlamıştır.

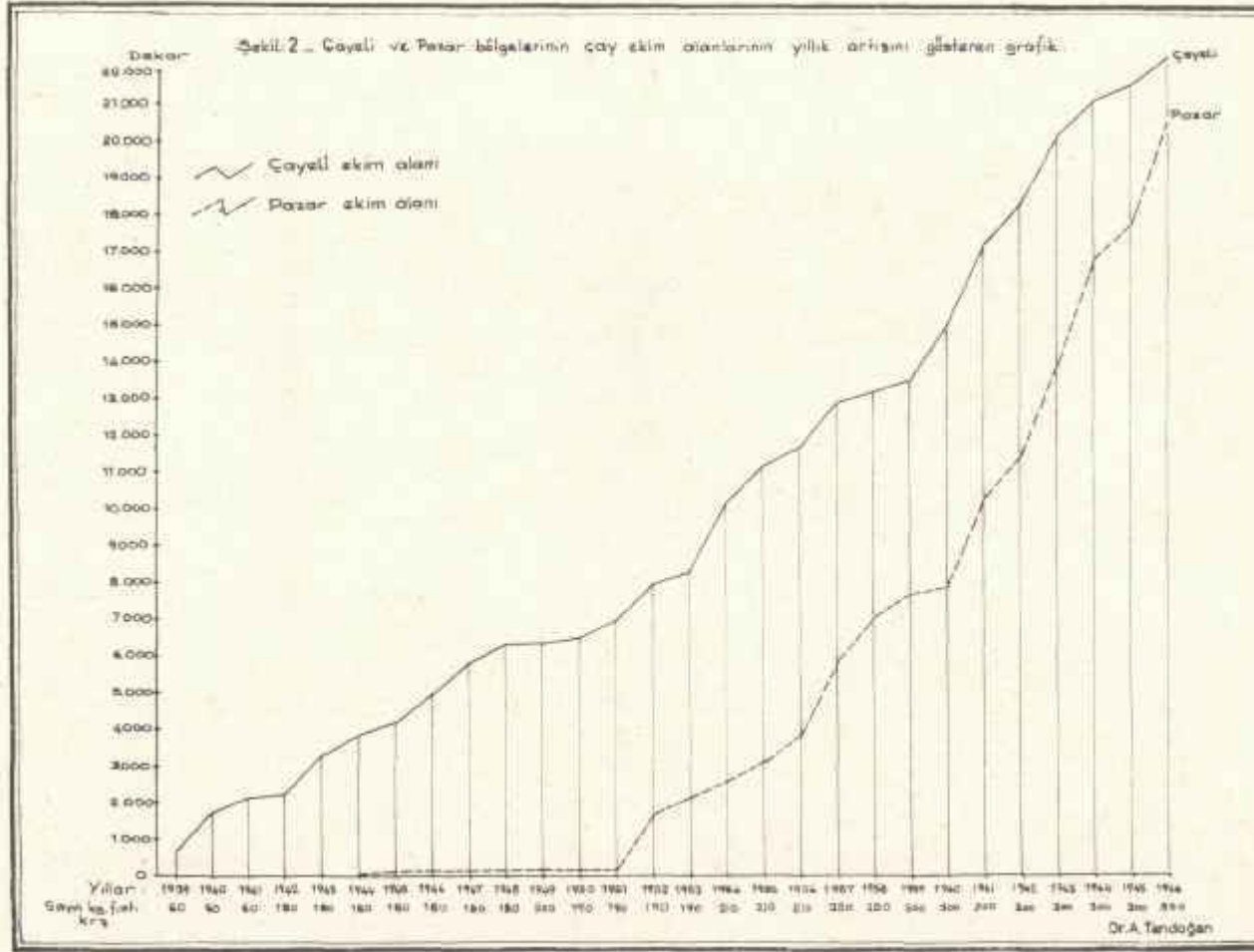
Araştırma alanının doğu yarısını kaplayan Pazar ilçesi sınırları dahilinde ilk çay bahçesi, Çayeli'den 5 sene sonra 1944 yılında 5 kıyı köyünde

tesis edilmiştir. Bu tarihte, Örnek, Kuzeyce, Merdivenli, Sivrikale ve Su-başı köylerinde 50,5 dekarlık arazi, çay bahçesine tahsis edildi. Adı geçen beş köye, 1945 yılında Güney ve Tektaş köyleri de katılmış; buna rağmen 1951 yılında çay sahaları 153'5 dekarı ancak bulmuştur. Bu tarihte Çayeli çay bahçeleri, 6954 dekarlık bir alanı kaplıyordu (Şekil: 2 Tablo: 2). 2 Numaralı şekilde görüldüğü üzere, Pazar çay alanları, 1952 yılında bir-denbire 153,5 dekardan 1676,0 dekara yükselmiştir. Bu tarihte Çayeli'de, yayla sahasında bulunan İncesu köyü müstesna bütün köylerde; Pazar'da, bir vadinin yukarı çıkırında bulunan Uğrak köyü dışında bütün köylerde çay bahçeleri tesis edilmiştir.

Tablo: 2. Çayeli ve Pazar ilçelerinde 1939 yılından itibaren çay ziraatine tahsis edilen sahanın alanı.

	Çayeli (Dekar)	Pazar (Dekar)		Çayeli (Dekar)	Pazar (Dekar)
1939	659,0		1953	8238,5	2099,5
1940	1776,0		1954	10160,0	2565,5
1941	2101,5		1955	11155,0	3078,5
1942	2215,0		1956	11628,0	3808,0
1943	3280,0		1957	12871,5	5829,0
1944	3828,0	50,5	1958	13128,5	6996,5
1945	4174,0	104,5	1959	13445,0	7602,0
1946	4920,5	125,5	1960	14938,0	7822,5
1947	5774,0	132,5	1961	17073,5	10177,5
1948	6277,0	136,0	1962	18200,5	11338,0
1949	6295,0	138,0	1963	20069,0	13774,5
1950	6472,5	142,0	1964	21023,0	16691,5
1951	6954,0	153,5	1965	21420,5	17634,5
1952	7908,5	1676,0	1966	22184,0	20400,5

Neden 1952 yılında, çaylıkların sahası birdenbire bütün köylere yayılmıştır? 1940 yılında çıkarılan 3788 sayılı kanunla Rize iline tahsis edilen 30.000 dönümlük (=dekar) saha, 1951 yılına kadar çaylık haline getirilmişti. Bunun üzerine 1951 yılında çıkarılan 5748 sayılı ek bir kanunla Doğu Karadeniz bölgesi için 35.000 dönümlük bir arazi daha tahsis edildi ve toplam saha 65.000 dönüme çıktı. İşte bu sebepten, yöremizdeki çay alanlarında 1952 yılında büyük bir artış görülmektedir. Ayrıca, köylüye bol miktarda ucuz mısır ve buğday verilmeğe başlanması, çaylık tesisi için yapılan masrafları karşılamak üzere kredi tahsis edilmesi, çay ziraatinin gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Bundan başka, yaş çay yaprağı fiyatının da çay alanlarının genişlemesine etki yaptığını söyleyebiliriz. 1939, 1940, 1941 Yıllarında yaş çay yaprağının fiyatı, 60 kuruş idi. 1942 yılında çay yaprağı fiyatı, 180 kuruşa çıkmış ve şekil 2 de de görüldüğü üzere, ertesi sene Çayeli çay alanlarında anı bir yükseliş vuku bulmuştur. Bu yükselme devri, 1948 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten 1952 yılına kadar Çayeli çay alanlarında yavaş bir artış görülmektedir. 1951 yılında 5748 sayılı kanunun çıkması ile hem Çayeli, hem de Pazar çay alanları genişlemeye başlamıştır. 1951 Yılından itibaren Çayeli çay alanlarının muntazaman genişlemesine mukabil, Pazar çay sahalannda bazı devreler

belirmektedir. Meselâ, 1952 yılından 1956 ya kadar çay alanları muntazam bir artış göstermiş; yaş çay yaprağı fiyatının 250 kuruşa çıkarılması ile 1957 yılından itibaren artış hızlanmış ve son devrede 1959 yılında çay yaprağı fiyatının 300 kuruşa yükselmesi sonucunda çay alanları daha büyük bir süratle bugünkü seviyesine ulaşmıştır. Böylece çay ziraati, sahamızın bütün köylerine yayılmış ve 1966 yılında 22184 dekarı Çayeli'de, 20400 dekarı Pazar'da olmak üzere, 42584 dekar çaylık tesis edilmiştir. Bu tarihte, Türkiye'deki çay alanlarının 234721 dekar olduğunu ve bu iki ilçedeki çay sahasının, bu toplam alanın % 19 unu teşkil ettiğini söylersek, Doğu Karadeniz bölgesi çay ziraatinde işgal ettiği mevki daha iyi değerlendirilebiliriz. Çayeli ve Pazar'ın 42584 dekarlık çay sahası, Türkiye çay alanlarının yarısından fazlasını ihtiva eden Rize ili çay sahasının (138804 dekar) % 31 ine tekabül eder.

İki ilçenin çay alanlarını ve istihsalini iki bölümde incelemek istiyoruz: Genişliği en fazla 13 km. yi bulan sahil şeridindeki çaylıklarla, daha yukarda dağ köylerindeki çay sahaları. Birinci kısma, bütün kıyı köyleriyle Büyükköy bucağını, Büyükdere vadisinde Madenli köyü dahil olmak üzere Buzlupınar'a kadar olan sahayı; Pazar vadisinde Yaltkaya köyüne kadarki bölümü dahil ediyoruz. Sınırlandırdığımız bu sahanın, çay ziraati için en elverişli şartları ihtiva ettiğini belirtmek isteriz. Bu bölümün daha yukarısında yani, Büyükdere vadisinde Buzlupınar, Pazar deresi vadisinde Yaltkaya köyünden itibaren sertleşen iklim ve topografya şartları, çay ziraatine olumsuz tesir yapar. Bu sahada vejetasyon ve sürgün devresi kısadır dolayısıyla istihsal düşük olur. Kaptanpaşa ve Ortaköy (Hemşin) bölümü olarak isimlendirebileceğimiz bu sahada çaylıkların alanı, büyük bir yekün tutmaz. Bu alanda Kaptanpaşa bölümünde, 1966 yılında 1907,5 dekar; Ortaköy bölümünde ise, 806,5 dekar olmak üzere toplam 2714 dekar çaylık tesis edilmiştir. Bu rakam, yöremiz genel çay alanlarının ancak % 7 sine tekabül eder. Biraz önce sınırlarını çizdiğimiz sahil şeridinde, 20276,5 dekarı Çayeli'de, 19594 dekarı Pazar'da olmak üzere 39870,5 dekar çay sahası mevcuttur ki, bu rakam toplam çay alanlarının % 93 ünü meydana getirir.

Bölgemizde, en fazla çaylıkları ihtiva eden yerleşme noktaları kıyı şeridinde yer alır. Çayeli'de, Musadağı Çay Atölyesinin yakınında bulunan Haremtepe köyü, 1966 yılında 969,5 dekarlık çay bahçesi ile birinci durumda idi. Pazar'da ise, Yukarı Bulep mahallesinde bu rakam en yüksek seviyeye ulaşmıştır: 1048 dekar. Bu mahallenin Pazar Çay Atölyesinin yakınında bulunması ve arazisinin fazla arızalı olmaması, çay sahasının genişlemesine müsait bir ortam yaratmıştır. En küçük çay alanlarına, tabiiyatıyla dağ köylerinde rastlıyoruz. Meselâ, Kaptanpaşa bucağının 850-1000 m. yüksekliğindeki Çataldere köyünde ancak 87,5 dekarlık çay bahçesi mevcuttur. Ortaköy bölümünde ise, en küçük çay sahasını 45,5 dekar ile Badara mahallesi ihtiva ediyor.

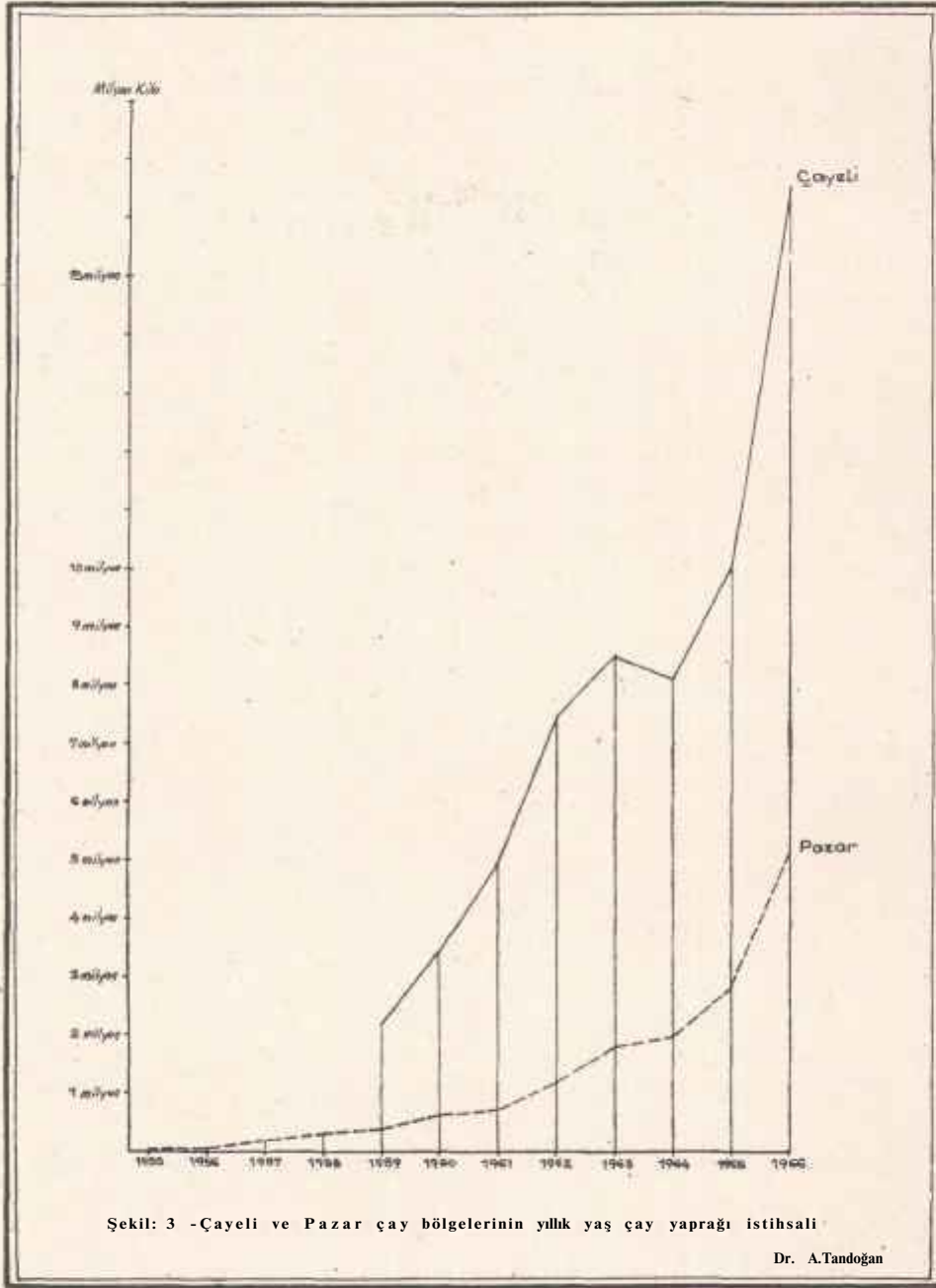
Çayeli-Pazar ilçelerinde, 1966 yılında mevcut 42584,5 dekarlık çay sahasını, 17239 müstahsil işliyordu. Bu rakamlara göre, bir müstahsile ortalama 2,4 dekar çay bahçesi düşmektedir ki; bu değeri, henüz çay alanlarının halkın dışarıya göç etmesini önleyecek genişliğe erişmediğini gösteren bir delil olarak kabul ediyoruz. Dağ köylerinde bir müstahsile, bu ortalama rakamın altında çaylık isabet etmektedir. Meselâ, Kaptanpaşa bölümünde müstahsil başına ortalama 1,9 dekar; Ortaköy bölümünde ise, 1,3 dekar çaylık düşer. Kıyı şeridinde, müsait şartlara sahip bazı yerleşme noktalarında müstahsile düşen çay sahası, ancak 4 dekar civarındadır. Rize ilinde 1967 yılında, üreticinin % 91,7 si, 1-5 dekar genişliğinde çay bahçesine sahipti. 20 Dekardan fazla çaylığı olan üretici sayısı 7 dir. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz, Doğu Karadeniz bölgesinde çay ziraati küçük aile işletmeleri halinde yapılıyor.

Çay alanlarının miktarını ve dağılımını gözden geçirdikten sonra, şimdi de sahamızın yaş çay yaprağı istihsalini inceleyelim. Bu konuya başlamadan önce, Çayeli ve Pazar bölümlerinin yaş çay yaprağı istihsalini, ürünün ilk alındığı yıldan itibaren tetkik etmek imkânına sahip olmadığımızı üzülererek belirtmek isteriz. Pazar ilçesinin yaş çay yaprağı istihsalini 1955, Çayeli'nin istihsalini ise ancak 1959 yılından itibaren takip edebiliyoruz. (Şekil: 3).

Çay alanlarının yıllık artışını incelerken belirttiğimiz gibi, 1952 yılında Pazar'da çay sahası büyük bir yayılış göstermişti. İşte bu tarihte tesis edilen çaylıklar, üç sene sonra 1955 yılında ilk ürününü vermeye başladı. İkinci Cihan Harbinden önce kurulmuş olan ve harpten sonra faaliyetini tatil eden 'Tazar Elma Kurutma Fabrikası', çay ziraatinin gelişmesi üzerine 1955 yılında çay atölyesi haline getirilerek, bu tarihten itibaren Pazar, Ardeşen, Fındıklı mıntıkalarında istihsal edilen yaş çay yaprağını işlemeye koyuldu. 1955 yılında Pazar bölümünün yaş çay yaprağı istihsalı 17.175,3 kg. idi (şekil: 3 Tablo: 3). Ertesi sene bu değer 75.836 kg.

Tablo: 3. Çayeli ve Pazar ilçelerini içine alan bölümlerde istihsal edilen yaş çay yaprağının kilogram olarak yıllık değerleri.

	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Pazar	17175.3	75876.3	185128.0	382335.6	301525.0	614477.7
Çayeli					2144366.8	3380578.0
	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Pazar	715793.6	1186198.8	1772700.9	1981308.9	2800693.9	5240672.2
Çayeli	4951407.9	7445514.3	8510106.6	8110177.6	10067879.2	16590838.3
	1967	1968	1969	1970		
Pazar	<u>5.188.783</u>	8.985.067	8.030.499	8.004.803		
Çayeli	16.871.925	20.096.335	23.511.793	<u>23.670.213</u>		
TOPLAM				31.675.016		

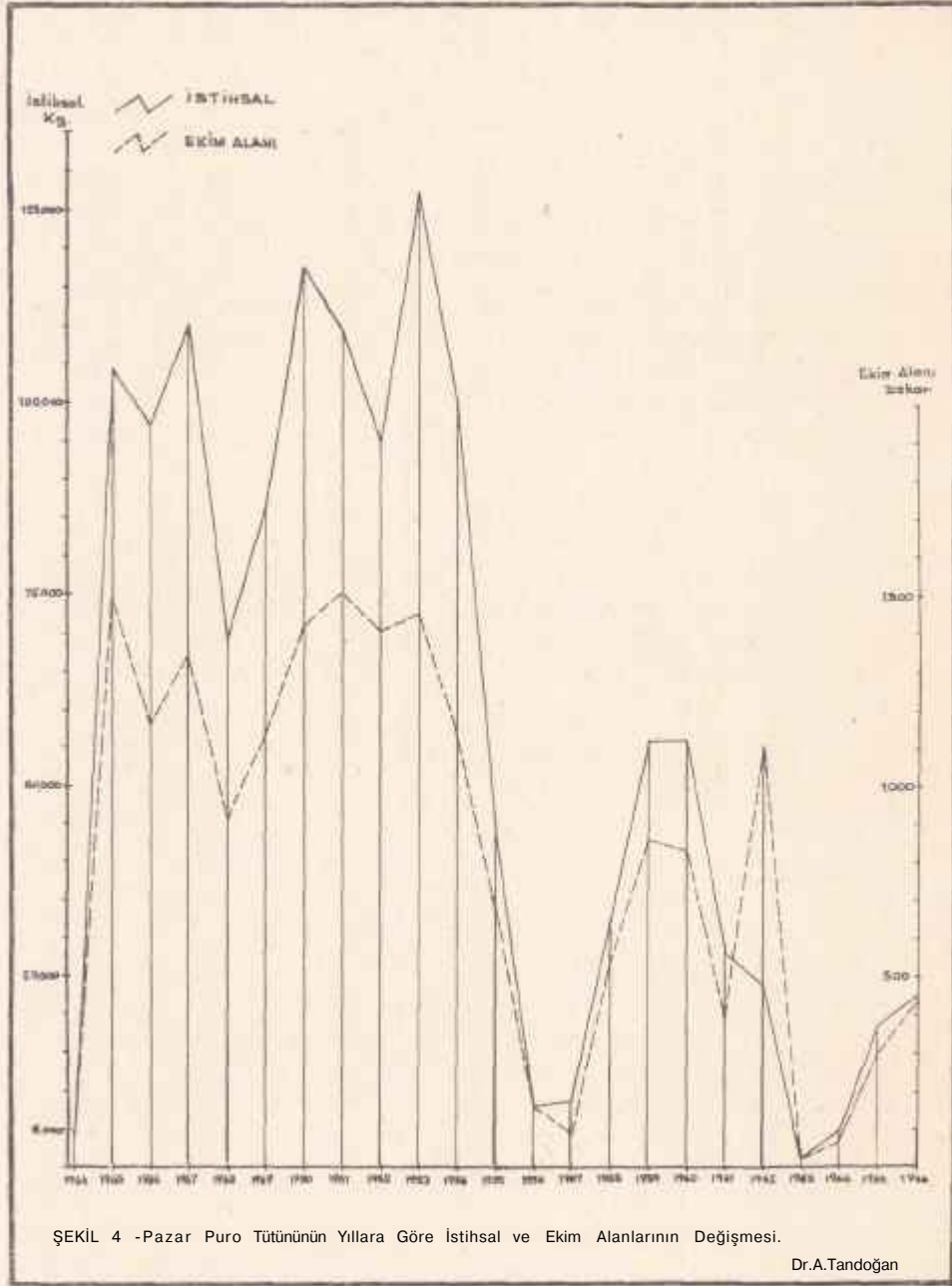

a çıktı. 1957 yılında iki misli bir artışla 185.128 kg.a ulaştı. 1958 yılında artış hızının devam ettiğini görüyoruz: 301.525 kg. Bu hızla yaş çay yaprağı istihsalı, 1 milyon kiloyu 1962 yılında geçti: 1.186.199 kg. Yaş çay yaprağı istihsalı, 1966 yılında 5 milyon kiloyu aşmıştır: 5.240.672,2 kg.

Çayeli bölümünün yaş çay yaprağı istihsalı, Pazarınkinden çok daha yüksektir (şekil: 4). Buradaki çay bahçelerinin, daha 1939 yılından itibaren kurulmaya başlanması, Pazar'a nazaran istihsalin yüksek olmasını sağlamıştır. Bu sebepten, 1959 yılında Pazar'da istihsal, yarım milyonun altında iken, Çayeli'de bu değer 2.144.367 kg. a ulaşmıştı. Bir sene sonra, Çayeli'nin yaş çay yaprağı istihsalı 3.380.578 kg. a çıkmış; 1961 yılında 4 milyonu, 1962 yılında 7 milyonu, 1963 yılında 8 milyonu, 1965 de 10 milyonu geçmiş ve nihayet 1966 yılında 16.590.838 kg. a ulaşmıştır. Bu miktar, Türkiye istihsalinin % 82 sini karşılayan Rize ili istihsalinin (86.379.948 kg.) % 19 una tekabül eder. 1966 yılında sahamızda toplam olarak istihsal edilen 21.831.510 kg. yaş çay yaprağı miktarı, Rize ili istihsalinin % 26 sına, Türkiye istihsalinin ise (105.383.985 kg.), % 21 ine tekabül eder. Görülüyor ki iki ilçe, Türkiye yaş çay yaprağı istihsalinin 1 / 5 ini üretmekte ve böylece Doğu Karadeniz çaycılığında önemli bir yer işgal etmektedir.

Çayeli-Pazar İlçelerinin-2100 m. yüksekliğindeki İncesu köyü müstesna - bütün köylerine yayılmış olan çay bahçelerinin hepsinden aynı verimin elde edilemeyeceği aşikârdır. Herşeyden önce istihsale, çaylıkların denizden yüksekliği büyük ölçüde tesir etmektedir. Yükseldikçe sıcaklığın düşmesi ve vejetasyon devresinin kısılması, çay yaprağı istihsalinin azalmasına sebep olur. Bu doğal faktörlere, birçok yerde çaylıkların yeni tesis edilmiş olmasını ve dolayısıyla henüz tam verim çağına erişmediğini de ilâve etmek gerekir. Bu sebeple önceden sınırlarını çizdiğimiz Kaptanpaşa ve Ortaköy bölümlerinde çay istihsalı düşüktür. Meselâ, 1966 yılında Kaptanpaşa bölümünde 223.094 kilo, Ortaköy bölümünde ise 75.853 kilo olmak üzere dağlık sahada, genel istihsalin ancak % 1,4 üne tekabül eden 298.947 kg. yaş çay yaprağı istihsal edilmiştir. Başka bir deyişle, doğuda Yaltkaya, batıda Buzlupınar köyünün aşağısında, kıyı şeridi olarak isimlendirdiğimiz bölümde, yöre çay yaprağı istihsalinin % 98,6 sını elde edilmiştir.

Acaba, araştırma sahamızın çay yaprağı istihsalinin % 98,6 sını temin eden ve genişliği 4-14 km. arasında değişen bu kıyı şeridinin her tarafında istihsal aynı derecede midir? Elimizdeki rakamlara göre, bu suale kesin olarak hayır cevabını verebiliriz. Kıyı şeridinin tabii ve beşerî bakımdan bazı müsait şartlara sahip olan bölümlerinde çay yaprağı istihsalı daha fazladır. Her yerleşme noktasının (köy ve mahallelerin) 1966 yılındaki çay yaprağı istihsaline göre hazırlanan "Yaş Çay Yaprakı İstihsal Bölgeleri Haritası"nda birbirinden farklı istihsalde bulunan sahalara gösterilmiştir (Harita: 1). Haritayı değerlendirebilmek için, hazırlanışı hakkında bilgi vermekte fayda vardır. Önce, çalışma sahamızın içinde çay

ziraati ile uğraşan bütün köylerle Çayeli ve Pazar belediye sınırları dahilinde bulunan mahallelerin çay yaprağı istihalleri küçükten büyüğe doğru tasnif edildi. Bu sıralama neticesinde görüldü ki, bazı yerleşme ünitelerinin çay yaprağı istihsal miktarları birbirlerine yakın değerler arz etmektedir. Bu sebepten, çay istihsal rakamlarını belirli sınırlar içinde toplamak ve böylece gruplara ayırmak zarureti hasıl oldu. Haritada çay yaprağı istihalleri, 0-100.000 kg., 100.000-500.000 kg., 500.000-1.000.000 kg. olan köy ve mahalleler aynı grup içinde toplandı. Bu harita da ilgi çekici olan hususları şöyle sıralayabiliriz:

1 . Dağlık saha köylerinde istihsal, 0-100.000 kg. arasında değişmektedir.

2 . Kıyı şeridinde üç yerde bazı köylerin istihalleri, henüz 100.000 kg. ı aşamamıştır. Bilhassa, Pazar ile Çayeli arasındaki kıyı köylerinde istihsalın 100.000 kilodan az olması manidardır. Örnek köyü ile Gürgöze köyü arasında kalan bu saha, kuzeydoğu ve güneybatısındaki alana nazaran daha arızalıdır ve 1962 den önce ulaşım şartları çok bozuk idi. Dağdibi ve Yavuz köyünü içine alan saha ile Akbucak, Bucak, Handağı köylerinin bulunduğu bölümde ise, yükseltinin fazla, topografyanın arızalı ve ulaşım şartlarının bozuk olması, 100.000 kilogramdan az çay yaprağı istihsal edilmesine sebep olmuştur.

3 . Çay yaprağı istihsal miktarları 100.000-500.000 kilogram arasında olan köy ve mahalleler, iki yerde toplanmıştır. Bu gruba giren doğudaki istihsal alanı, Pazar deresi vadisinde Suçatı ve Yücehisar köylerini içine alacak şekilde güneye doğru uzanmakta ve yukarıda bahsettiğimiz 100.000 kilogramdan az istihsal eden köylerle çevrelenmektedir. Çayeli mıntıkasında bu grup, daha geniş bir alan kaplamaktadır.

4 . Çayeli'de, istihalleri 500.000-1.000.000 kilogram arasında olan köy ve mahallelerin iki yerde toplandığı görülmektedir. Birinci bölüm, Büyükdere vadisinin aşağı çığırını ve Şairler deresi boyundaki bazı köyleri içine almaktadır. Bu grup içinde, Musadağı, Yanıkdağ, Sarısu, Yamaç, Haremtepe köyleri ile Küçük Caferpaşa ve Sabuncular mahalleleri yer alıyor. Incesirt köyü ise, 1.080.582,4 kilogram çay yaprağı istihsal etmiştir. Bu bölüm, sahip olduğu coğrafi mevkii ve tabiat şartları sebebiyle büyük ölçüde çay yaprağı istihsal etme şansına sahiptir. Şöyle ki, bu sahada topografya fazla dik ve arızalı değildir. Yüksekliği ve deniz kıyısına yakınlığı sebebiyle çay ziraati için müsait iklim şartlarına sahiptir. Bu doğal faktörlerin yanında söz konusu saha içersinde, iki çay fabrikasının bulunmasını büyük bir avantaj olarak kabul etmek gerekir. Deniz kıyısında, Büyükderenin solundaki bir düzlükte kurulan Çayeli Çay Fabrikası ile Karaağaç deresi vadi tabanının sol tarafından inşa edilen Musadağı Çay Atölyesi, bu sahadaki çay yaprağı istihsalinin artmasını kamçulamıştır.

Sahamızın batısında, Limanköy mahallesini ve Demirhisar köyünü içine alan bir bölümde de, çay yaprağı istihsalinin 500.000-1.000.000

kilo arasında bir değere sahip olduğu haritada görülmektedir. Bu sahada çay ziraatinin 1939 yılından itibaren başlamış olması, herhalde istihsalin bugünkü yüksek değere ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Belirttiğimiz çay istihsal mıntıklarında en düşük değere dağ köylerinde rastlıyoruz. Mesela, Pazar deresi vadisinin en yüksek köylerinden olan Hilâl köyünde 1966 yılında 1552,1 kilogram çay yaprağı istihsal edilmiştir. Büyükdere vadisinde de en az istihsal, en yüksek köylerden biri olan Çataldere'de meydana gelmiştir: 2546,4 kilogram. Dağ köylerindeki bu küçük istihsal değerlerine karşılık sahil şeridinde, bilhassa Çayeli bölümünde birçok köyün istihsalı 1.000.000 kiloya yaklaşmaktadır. Hatta, Çayeli'nin İncesirt köyünde çay yaprağı istihsalı 1 milyon kiloyu aşmıştır. Köylerin çay yaprağı istihsal değerleri bakımından ilgi çekici olan bir diğer husus da, Çayeli ilçesinde bazı köylerin istihsal değerlerinin 1 milyon kiloya yaklaşması hatta bir köyde bu değeri aşmasına mukabil, Pazar çay sahasında en yüksek değer 300.000 kilonun altında olmasıdır. Pazar'da en yüksek istihsal değerine, 294.247,5 kilogram ile Yukarı Bulep mahallesi sahiptir. Bu hususu, Pazar bölümü çaylıklarının henüz tam verim çağına ulaşmadığının bir delili olarak kabul edebiliriz.

Dekar başına en fazla çay yaprağı istihsal edilen, en verimli çaylıklar, Çayeli ilçesi sınırları dahilinde yer alıyor. Çayeli'de, 1966 yılında çay yaprağı istihsal edilen çaylıkların bir dekarından ortalama 821 kilogram yaprak toplanmıştır¹. Pazar ilçesinde ise, aynı tarihte dekar başına 376 kilogram yaş çay yaprağı isabet etmektedir. (Tablo: 4). Bu ilçelerin dağlık

Tablo: 4. Çayeli ve Pazar ilçelerinde, dekar başına düşen yaş çay yaprağı miktarı (verim).

	İstihsal (1966)	Alan (1963)	Verim
Çayeli	16.590.838 Kg.	20.069 Dek.	821 Kg/Dek.
Pazar	5.240.672 Kg.	13.775 Dek.	376 Kg/ Dek.

bölümlerinde verim düşüktür. Kaptanpaşa'da 1 dekarlık çaylıktan 141 kg., Ortaköy bölümünde 136 kg. çay yaprağı istihsal edilmiştir (Tablo: 5). Verim, güneyden kuzeye yani, yüksek köylerden alçak kısımlara doğru

Tablo: 5. Kaptanpaşa ve Ortaköy bölümlerinde, dekar başına düşen yaş çay yaprağı miktarı (verim).

	İstihsal (1966)	Alan (1963)	Verim
Kaptanpaşa	223.094 Kg.	1586 Dek.	141 Kg/Dek.
Ortaköy	75.853 Kg.	557 Dek.	136 Kg/Dek.

¹ Daha önce belirttiğimiz gibi, çay fidanlarından tepe filizlerinin koparılmasına tohumların ekilmesinden ancak 4 yıl sonra başlanmaktadır. Bu nedenle verim hesaplarında, istihsal tarihinden 4 yıl önceki çay alanı nazarı itibar alınmaktadır. Mesela, 1966 yılı verimi hesaplanırken 1963 yılındaki çay bahçelerinin alanı kullanılmıştır.

gidildikçe artmaktadır. Mesela, Büyükdere vadisinde en yüksek köy olan Çataldere'de 1 dekar genişliğindeki çay bahçesinden 35 kg., biraz daha aşağıda yer alan Çukurluhoca köyünde 138 kg., daha aşağıda Buzlupınar'da 191 kg. çay yaprağı elde edilmiştir (Tablo: 6).

Tablo: 6. Bazı köylerde yaş çay yaprağı istihsalı, çay bahçelerinin alanı ve dekar başına düşen yaş çay yaprağı miktarı.

	İstihsal (1966)	Alan (1963)	Verim
Çataldere	2546 Kg.	73 Dek.	35 Kg./Dek.
Çukurluhoca	36908 Kg.	266 Dek.	138 Kg./Dek.
Buzlupınar	87196 Kg.	455 Dek.	191 Kg./Dek.
Çataklihoca	324264 Kg.	266 Dek.	1219 Kg./Dek.
Y. Bulep Mah.	294248 Kg.	717 Dek.	410 Kg./Dek.
Yemişlik	271353 Kg.	523 Dek.	519 Kg./Dek.

Kıyı şeridindeki yerleşme noktalarında verim daha da yükselir. Meselâ, Çataklihoca mahallesinde 1219 kg., Sabuncular mahallesinde de 1239 kg.'a çıkar. Henüz tam verim çağına ulaşamadığını ifade ettiğimiz Pazar ilçesi dahilindeki çay bahçelerinin randımanı düşük seviyededir. Meselâ, en fazla çay istihsal eden Y. Bulep mahallesinde verim, 410 kg. dır. Dekar başına çay yaprağı istihsalı en çok Yemişlik köyünde 519 kg.'a çıkar (Tablo: 6).

Sahamızın çay istihsalini inceledikten sonra, çay ziraatinden üreticinin eline geçen para miktarına temas etmekte fayda vardır. 1966 yılında 17.239 müstahsilin teslim ettiği 21.831.510 kg. çaya, kilosu 350 kuruştan 76.410.285 lira ödenmiştir. Buna göre, Bir müstahsile 4.432 lira düşmektedir. Bölümden bölüme, köyden köye bu ortalamadan büyük sapmalar meydana gelir. Meselâ, Ortaköy bölümünde bir çay müstahsilinin yıllık ortalama geliri 439 lira; Kaptanpaşa'da 788 liradır (Tablo 7.) Bu rakam Pazar bölümünde 2468 liraya ve Çayeli'de 6883 liraya çıkar. Şimdiye kadar verdiğimiz izahattan anlaşılacağı üzere, yörenin bazı bölümlerinde, bilhassa dağlık kısımda çay ziraati, henüz dışarıya göçü durdurabilecek ölçüde önemli bir gelir kaynağı olmaktan uzaktır. Çay ziraatinden şahıs başına düşen geliri hesap edersek, bu durumu daha açık görebiliriz. Ortaköy bölümünün 1966 yılında çay ziraatinden elde ettiği 265.485 lirayı, bu sahadaki nüfusa, 5672 kişiye paylaştırırsak şahıs başına 46 lira gibi çok küçük bir gelir düştüğünü görürüz. Kaptanpaşa bölümünde ise, nüfus başına 135 lira; Pazar bölümünde 576 lira düşmektedir. Çayeli mıntıkasında gene yüksek bir rakamla karşılaşıyoruz: 1454 lira¹. Demek oluyor ki, Madenli köyü yukarısında yer alan köyler haricindeki bütün Çayeli yerleşme noktalarında çay ziraati, gerçekten büyük bir gelir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Pazar bölümündeki köylerin de kısa zamanda bu seviyeye ulaşacağını rahatça söyleyebiliriz. Yalnız, Ortaköy ve Kaptanpaşa bölüm-

1 Sunduğumuz bu rakamlar, çay ziraati için sarf edilen emeği ve yapılan çeşitli masrafları dikkate almaksızın ortaya çıkan gayri safi hasılaya tekabül etmektedir.

Tablo: 7. Çay ziraatı ile ilgili muhtelif değerler.

	Çay İstihali Kg- (1966 Yılı)	Müstahsil Sayısı (1966 Yılı)	Bir Müstahsile Düşen çay Yaprağı miktarı	Toplam Gelir TL. (Brüt)	Nüfus Miktarı	Bir Müstahsilin Yıllık Geliri (Brüt)	Nüfus Başına Düşen Gelir (Brüt)
Çayeli-Büyükköy Bölümü	16367744	8322	1967	57287104.00	39376	6883.00	1454.00
Kaptanpaşa Bölümü	223094	989	225	780829.00	5825	788.00	135.00
Pazar Bölümü	5164819	7324	705	18076866.50	31350	2468.00	576.00
Ortaköy (Hem- -in) Bölümü	75853	604	125	265485.50	5672	439.00	46.00
TOPLAM	21831510	17239	1266	76410285.00	82223	4432.00	929.00

lerinde, çay ziraatından bu derece büyük miktarda gelir temin edilmesi doğal şartlar icabı mümkün değildir. Buna rağmen, aradaki bu dengesizliği, çay yaprağı fiyatlarında bazı ayarlamalar yapmak suretiyle kısmen gidermek mümkündür. Şöyle ki, çay bahçelerinin denizden yüksekliği arttıkça çay yaprağının kalitesi de artmaktadır. Bu hususu göz önünde bulundurarak dağ köylerinin çay yaprağı daha yüksek fiyatla satın alındığı takdirde, istihsal azlığının meydana getirdiği gelir düşüklüğünü kısmen giderme imkânı hasıl olacaktır.

G- PURO TÛTÛNÛ

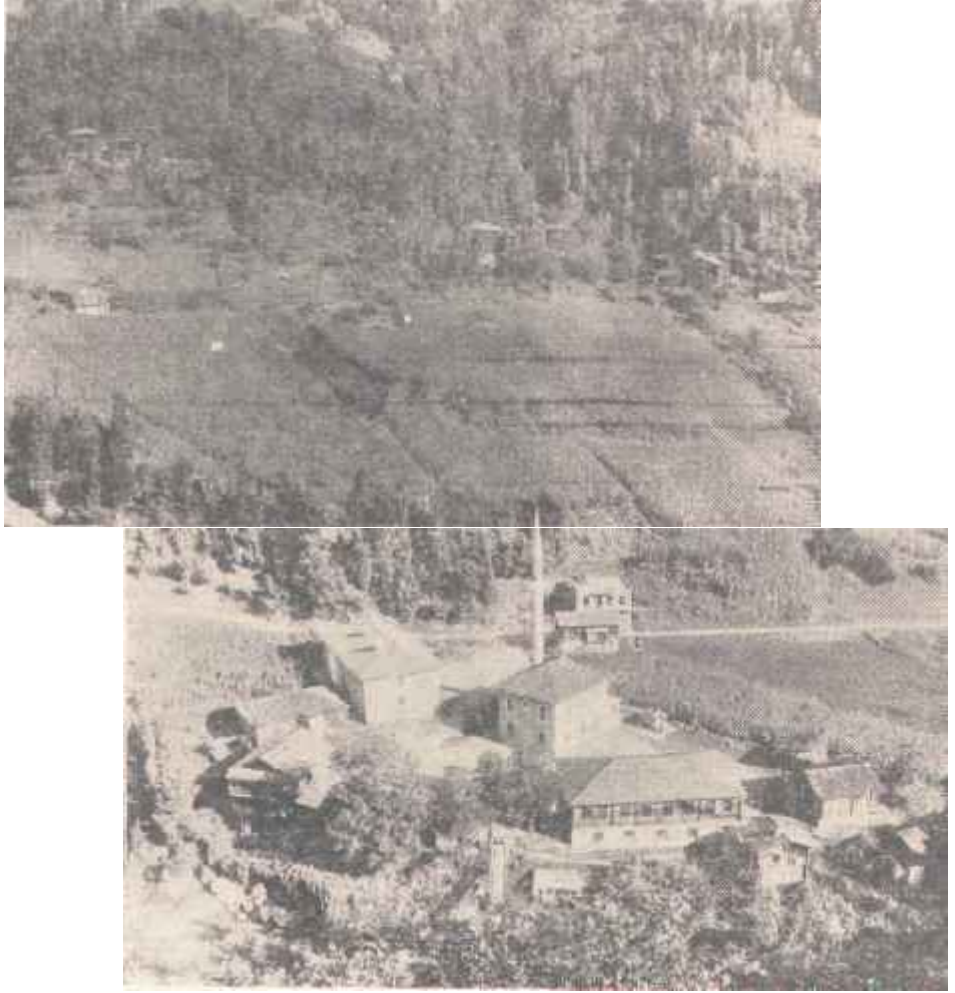
Sahamızın ikinci endüstri bitkisi, Pazar'ın birkaç köyünde yetiştirilen puro tütünüdür. Kaliteli tütün, genellikle ilkbaharı bol ve fasıllı yağışlı, yaz mevsimi oldukça kurak geçen yerlerde yetişmektedir. Bu özellikte bir iklime sahip olmayan yöremizin Pazar bölümünde, özel vasıflı, fazla nem isteyen puro tütünü yetiştirilmektedir. Bu tütünün yaprakları gayet geniş ve uzundur. Eni 20 cm., boyu 40 cm. civarındadır. Ekim alanı, ekimine müsaade edilen köy sayısı, istihsalı, yıldan yıla büyük değişiklikler göstermiştir. 1944 yılında 11 köye ekim müsaadesi verilmiş ve o sene 32 müstahsil 150 dekarlık sahadan 3805 kg. puro tütünü istihsal etmiştir. 1945 yılında istihsalde büyük bir artış dikkati çeker: 104.674 kg. Bu tarihten itibaren istihsal grafiği devamlı zikzaklar çizmiştir. İstihsalin devamlı değişmesinin, tütün alam ile yakinen ilgili olduğu şekil 4 de görülmektedir. Ekim sahasının genişlediği yıllarda istihsal artmış, daraldığı senelerde ise, azalmıştır. İstihsalde dikkati çeken bir husus, 1955 yılından itibaren büyük bir düşüşün vuku bulmasıdır. Bu tarihte puro tütünü ziraatinin önemini kaybetmeğe başlamasını, çay ziraatinin gelişme yıllarına rastlaması ile izah etmek mümkündür. Ayrıca tütünün fiyatı ve dolayısıyla müstahsile sağladığı gelire iklim faktörlerinin istihsal üzerine etki edebileceğini de göz önünde tutmak gerek. Çay ziraati karşısında tütünün gerilemesi üzerine, fiyatı arttırılmış ve bu ürünün yok olması önlenmiştir. Fakat 1962 yılında tütünlere musallat olan "mavi küf" hastalığı, alanın genişliğine rağmen, istihsalin büyük ölçüde düşmesine sebep olmuştur: 24.033 kg. Bu hastalığın korkusuyla 1963 yılında tütün ziraatine çok az saha tahsis edilmiş ve bu nedenle istihsal 1205 kg. a kadar düşmüştür. Müteakip senelerde mavi küf hastalığı ile ilaçlama yapılarak mücadele edilmesi sonucunda istihsal tekrar yükselmeğe başlamış ve 1966 yılında 24.534 kg. a çıkmıştır. Bu tarihte, Ardeşen'in 4 köyünde istihsal edilenlerle birlikte toplam 25.608 kg. puro tütününe Tekel İdaresi tarafından 948.377 lira ödenmiştir. Tütünün ortalama fiyatı 36,83 lira, asgari fiyatı 10,00 lira ve azamî fiyatı ise 65,00 lira idi. Görülüyor ki, tütünün değeri çok yüksektir ve önem verilirse, köylünün ikinci gelir kaynağını teşkil edebilir. Nitekim, entansif olarak tütün ziraati yapan bazı aileler, yılda 10-15.000 lira gelir temin edebilmektedir.

D- MISIR ZİRAATI

Çayeli-Pazar ilçelerinde çay ziraati gelişmeden önce mısır, tarla ziraatinin takipsiz ürünü idi. Ziraatin vazgeçilmez temel ürünü olan mısır, bütün köylerde tarlaların % 90 randan fazlasını işgal ediyordu. Bu ürünü pirinç, sebze ve kendir bahçeleri takip ediyordu. Bu gün mısır ziraati eski önemini kaybetmiştir. Ziraat Teknisyenliğinden alınan rakamlara göre, sahamızda 1951 yılında 9125 hektarlık alanda mısır ziraati yapılıyor ve istihsal 11.000 tona kadar yükseliyordu. 1966 yılında saha ve istihsalın yarı yarıya azaldığını görüyoruz: 4400 hektarlık mısır tarlasından 6.000 ton civarında ürün alınmıştır. Bu kısa açıklamadan sonra şu sorulara cevap vermek gerekir: Neden evvelce mısır ziraati, ekili alanların büyük bir kısmını işgal ediyordu; bu gün alan ve istihsal bakımından niçin geriliyor?

Yetiştirme süresi içinde fazla su ve sıcaklık isteyen, kuraklıktan hoşlanmayan mısır, Türkiye'de bilhassa Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde aradığı şartları bulmuş ve burada buğdayın yerini almıştır. Müsait iklim şartları sebebiyle sulamaya lüzum kalmadan da yetiştirilebilen mısır, hem insan hemde hayvan yiyeceği olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Köylü ekmeğini, değirmende öğüttüğü mısır unundan yapıyordu. Bundan başka, iki metreyi bulan boyu, geniş ve uzun yaprakları, onun iyi bir hayvan yemi olmasını sağlamıştır. Çapalama esnasında ayıklanan taze mısır fideleri, harmandan sonra geriye kalan gövde ve yapraklar, hayvanların en önemli besin maddesini teşkil eder. Bu dağlık ve ziraat alanları dar olan sahada, köy toprakları içinde hayvanlar için özel bir meranın bulunmadığı dikkate alınır, mısır ziraatinin hayvanların beslenmesi yönünden ne kadar mühim rol oynadığı ortaya çıkar. İşte bu nedenle, verimi yüksek bu bitki, yöremizde ekili sahaların % 90 nından fazlasını kaplıyordu. Bu gün bu oranda, bilhassa kıyı köylerinde büyük ölçüde azalma meydana gelmiştir. Çay bahçeleri, mısır tarlalarının yerini işgal ediyor. Yalnız dağ köylerinde, henüz mısır tarlalarının eski hakimiyetini devam ettirdiğini söyleyebiliriz (Resim: 2).

Bölgemizde mısır ziraati, toprak kayması meydana gelmeyecek kadar eğimli yamaçlarda, deniz kıyısına yakın kısımlarda meydana çıkan vadi tabanlarında yapılır (Resim: 3). Kıyı şeridinde mısır ziraati, çay ziraatinden önce çiftçiyi çok meşgul eden bir faaliyetti. Mart'tan Ekime kadar devam eden 8 ayda köylünün, bilhassa kadınların en büyük işini mısır ziraati teşkil ederdi. Bütün tarlaların yılda iki defa çapalanıp ayıklanması oldukça zor bir işti. Vadi tabanlarındaki mısır tarlaları, ikinci çapalamadan sonra dere suları ile sulanırdı. Evin çevresindeki mısır tarlalarının, ahır gübresi ile gübrelenmesi ihmal edilmez. Aksi takdirde beklenen ürünü almak mümkün değildir. Bazı kıyı köylerinde tarlalar, ahır gübresinin yanında yunus balığı leşleri ile de gübrelenirdi. Köylü, hem kendi ekmeğe ihtiyacını karşılamak, hemde ahırdaki hayvanın yiyeceğini temin etmek gayesi ile mısır tarlasına büyük emek vermek zorunda kalırdı. Çay

Resim: 2- Çayeli'nin dağlık bölümünde yer alan, Büyükdere'nin sol kıyasına yerleşmiş Kap-
tanpaşa bucak merkezi ve yakın çevresi. Evlerin aşağısında uzanan ziraat alanlarının büyük bir
kısımını mısır işgal ediyor. Çay bahçesinin, caminin sağında, vadi tabanına tekabül eden küçük bir
düzlükte tesis edildiğini görüyoruz. Bucak merkezinin kenarından geçen yol, dağ köylerini sahile
bağlar.

(Foto: A. Tandoğan)

ziraati sayesinde, bilhassa son 10-15 sene içinde tarlalar suni gübre ile de gübrelenmeye başlandı. Bütün ihtimama rağmen, elde edilen mısırın ihtiyacı karşıladığını söyleyemeyiz. Yöre, bu açığını dışardan, bilhassa Samsundan deniz motorları ile mısır getirmek suretiyle kapatırdı. Bu gün halk, çay ziraatinin mısır tarlalarını işgal etmesi sebebiyle daha da artan ekmeklik un ihtiyacını nasıl temin etmektedir? Çay ziraati sayesinde eline daha bol para geçen köylü, artık ekmeklik mısır yetiştirme lüzumunu hissetmemekte ve mısırdan daha ucuz olan buğday unu satın al-

almayı tercih etmektedir. Henüz eski alışkanlıklarını terk edemeyip buğday ekmeğinin yanında sofrasında mısır ekmeğini de bulunduran ailelerin sayısı az değildir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, devletin köylüye bol, ucuz buğday vermesi, çay ziraatının mısır ziraati aleyhine gelişmesini sağlamıştır. Bu sebepten, çay alanlarının geniş yer işgal ettiği, müsait ulaşım şartlarına sahip kıyı köyleri halkı, ekmeçlik [un ihtiyacını Pazar, Çayeli gibi merkezlerinden buğday veya buğday unu satın almak suretiyle karşılamaktadır. Köylü, ekmeği genellikle kendi evinde pişirir. Fakat son senelerde, köyleri şehirlere bağlayan yolların inşa edilmesi ve hayat seviyesinin yükselmesi sebebiyle bazı aileler, ev ekmeği yerine çarşıdan hazır ekmeç satın almaya başlamışlardır. Bu durum, fırın sayısının artmasını teşvik etmiştir. İlçe ve bucak merkezlerindeki fırınlardan başka, Buzlupınar gibi bazı merkezi durumdaki köylerde, şose yolunun kenarında fırınlara rastlanmasını bu iktisadi tekamülün delili olarak kabul edebiliriz.

E- SEBZECİLİK

Çayeli ve Pazar ilçelerinde sebzeçilik fazla gelişmemiştir. Her aile, kendi ihtiyacına cevap verecek miktarda belirli sebze çeşitlerini yetiştirir. Yaygın halde yetiştirilen sebze türleri fazla değildir. Kara lahana, fasulye, kabak ve salatalık, sebzelerin en yaygın olanlarıdır. Taze soğan, domates, biber, patlıcan ve patates, sebze bahçelerinde rastlanan diğer türler arasında yer alır. Köylerde sebze bahçelerine ayrılan saha çok küçüktür. Genellikle, evlerin hemen yakınında 100-200 metrekare genişliğindeki ufak düzlüklere mısırla beraber yukarıda sayılan sebze çeşitleri, bol ahır gübresi ile gübrelemek suretiyle yetiştirilir. Bundan başka sahamızda, mısır tarlalarında da bazı sebze çeşitlerinin yetiştirildiği görülür. Mısır tarlaları içinde, bilhassa bol miktarda kara lahana ve barbunya fasulyesi yetiştirilir. Ayrıca mısırlar arasına salatalık ve soya fasulyesi ile hayvanlara yedirmek için kabak ekilir. Azot bakımından çok fakir olan bu topraklarda, havadaki azotu toprağa intikal ettiren fasulyelerin bol miktarda yetiştirilmesi ile toprağın bu eksikliği kısmen giderilmiş olmaktadır. Kalitesi yüksek olan barbunya fasulyesini köylü, kendi ihtiyacını karşılayacak miktarda yetiştirmektedir. Halbuki bu yöre, bol miktarda barbunya fasulyesi üretebilecek potansiyele sahiptir. İstihsal edilen bu fasulyenin bir kısmı taze olarak, bir kısmı da kurutulmuş olarak tüketilir. Sahamızda her bahçede rastlanan kara lahana, Doğu Karadeniz halkının ananevi yiyecekleri arasındadır. Yaz mevsiminde, köylünün ihtiyacına cevap veren bir diğer ürün hıyardır. Denilebilir ki fasulye, karalahana ve hıyar haricinde kalan sebzelerin çoğu pazardan satın alınır. Küçük sebze bahçelerinde yetiştirilen domates, biber, patlıcan, patates gibi ürünler, ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Ayrıca bu sebzeler, güneşlenme müddetinin az olması sebebiyle sahamızda çok geç yetişir. Domates gibi fazla güneş isteyen ürünler, havanın yağışlı gittiği senelerde gelişme imkânını bulamamakta ve yarı olgunlaşmış vaziyette çürümektedir. Bu iklim faktörü sebebiyle domates, saha-

mızın her yerinde yetişmemekte, ancak güneye bakan kuytu yamaçlarda gelişme imkânını bulabilmektedir. İşte, sebzeciliğin gelişmemesi çeşitli ürünlerin yetişmemesi bu iklim faktörü ile ilgilidir. Halbuki, yöremiz yıllık yağış miktarının üçte birini alan ve güneşlenme müddetinin daha fazla olduğu Trabzon çevresinde, çeşitli ve bol miktarda sebze yetiştirmek mümkün olmaktadır. Böylece Çayeli-Pazar ilçelerinin sebze açığının bir kısmını Trabzon çevresi kapatmaktadır.

Sahamızda birkaç kıyı köyünde, yaz mevsiminde bir miktar sebze yetiştirip pazarda satan aileler vardır. Meselâ, Pazar ilçesinin Yemişlik ve Sessizdere köylerinde bazı aileler, özel bir ihtimamla yetiştirdikleri sebzeleri, belirli günlerde şehirde satarlar. İlçe merkezine yakın olan ve güneye bakan yamaçlara sahip bu köyler halkı, evvelce sebzeçilik sayesinde bir miktar gelir elde etmeye çalışırlardı. Çay ziraatının gelişmesi ile birkaç köyde yapılan küçük çaplı sebzeçilik gün geçtikçe önemini yitirmektedir.

F- DİĞER ZİRAAT ÜRÜNLERİ

Çayeli-Pazar ilçelerinde çay bahçeleri geniş alanlar kaplamadan önce ekili sahalardan % 90 nından fazlasını mısır tarlaları, geri kalan kısmının pirinç ve kenevir bahçeleri tarafından işgal edildiğini daha önce belirtmiştik. Burada, kır pirinci ismi verilen bir pirinç çeşidi, sulamaya ihtiyaç hissedilmeden yetiştirilebilmektedir. Fakat bu gün ekilen saha ve istihsal miktarı oldukça azalmıştır. Vadi tabanlarında, bilhassa Hamidiye köyü gibi düz sahalarda ihtiva eden Pazar ilçesi köylerinde bol miktarda pirinç yetiştirilirdi. Meselâ, Pazar ilçesinde 1951 yılında 1600 hektarlık alandan 1400 ton pirinç elde edilmişti. Çayeli pirinç bahçelerinin daha az alan işgal ettiği anlaşılmaktadır: 9 hektarlık alandan 7 ton pirinç istihsal edilmiş. Oldukça geniş bir alan kaplayan Pazar pirinç bahçeleri, seneler geçtikçe daralmış ve 1960 yılında 340 hektara inmiştir. Aynı tarihte 402 ton pirinç elde edilmiştir.

Sahamızda kenevir bahçeleri, daha küçük bir alanı işgal etmiştir. 1951 yılında 109 hektarlık alandan 109 ton kenevir lifi istihsal edilmiştir. Bu tarihten itibaren alan ve istihsal gittikçe azalmıştır. 1960 yılında kenevir bahçelerinin alanı 39 hektara, istihsalı ise 27 tona düşmüştür. Halen elde edilen kenevir liflerinden ip, sicim imal edilmektedir. Evvelce küçük el tezgâhlarında ince kenevir lifleri ile fanila dokunurdu; fakat artık yöremizde böyle bir faaliyete rastlayamıyoruz. Sadece, Rize'de piyasada da tutunan gömleklik, elbiselik Rize Bezi imal edilmektedir.

G- MEYVECİLİK.

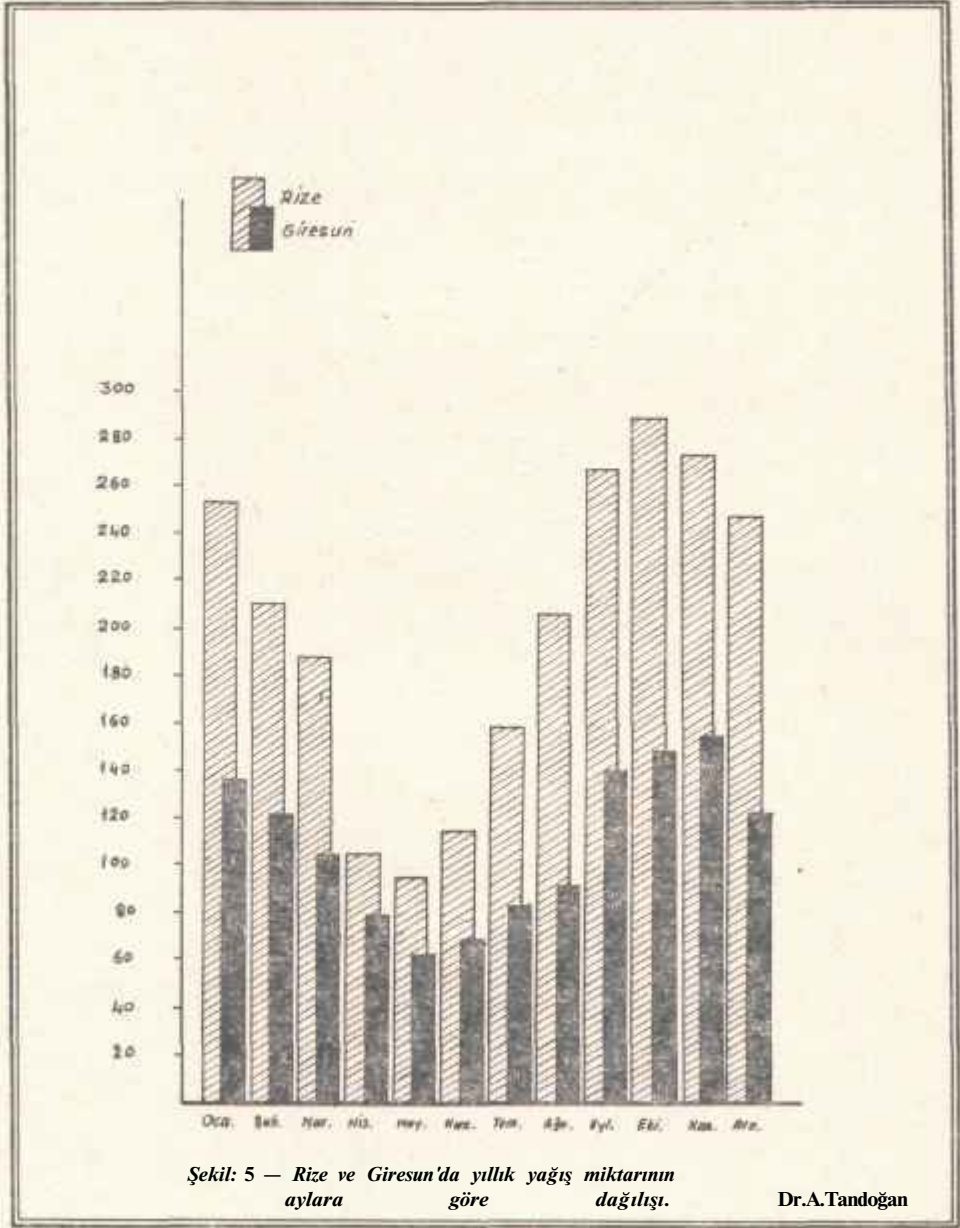
Çayeli-Pazar ilçelerinde oldukça çeşitli meyve türleri yetiştirilmektedir; fakat, iktisadi değere sahip olanları azdır. Bazı köylerde, halkın satarak bir miktar gelir temin ettiği meyvelerin başlıcaları fındık, mandalina ve elmadır.

Sahamızda fındık ziraati, Giresun-Ordu mıntıkasındaki kadar gelişmemiştir. Yörenin çok yağışlı bir iklime sahip olması ve fındık bahçelerine gereken ihtimamın gösterilmemesi, bu ürünün gelişmesini önlemiştir. Türkiye'nin en önemli fındık istihsal sahasından birini teşkil eden Giresun'un yağış rejimi, tamamen yöremiz yağış rejimine uymakla beraber yıllık yağış miktarı düşük bir değer arz eder: 1303,7 mm. Yöremizde yıllık yağış miktarı, bu rakamın iki katına ulaşır (2400 mm) (Şekil: 5). Giresun-Ordu mıntıkasında, iklim ve toprak bakımından aradığı en ideal şartları bulmuş olan fındık, Rize yöresinde yağışın fazlalığı sebebiyle aynı gelişmeyi gösterememiştir. Bu durumu, fındık ağaçlarının büyüklüklerinden de açıkça görmek mümkündür. Ordu, Giresun, Trabzon illerindeki fındık ağaçlarının yükseklikleri 2-2,5 metre kadardır. Fındık mahsulü, yerden dalları eğmek suretiyle kolayca toplanır. Bizim sahamızda ise, fındık ağaçlarının boyu 5-6 metreyi bulur. Mahsul, ancak ağaca çıkılarak toplanabilir. Türkiye'nin ikinci derecede fındık alanları arasında yer alan sahamızda, fındık bahçelerine gerekli ihtimam gösterilmemektedir. Ordu-Giresun bölümünde yapıldığı gibi bahçelerin çapalanıp gübrenmesi, ilaçlanması söze konusu değildir. Sadece, lüzumsuz körpe fidanlarla yaşlı ağaçlar kesilir ve mahsul toplanmadan önce fındık bahçelerini kaplayan dikenler sökülür. Bu sebepten, bakımsız fındık ağaçlarından her sene ürün almak mümkün değildir. Hatta bazı seneler, hiç fındık olmaz. Bakımsızlığa, toprakların çeşitli besin maddeleri akımından fakir olmasını da ilâve edersek, fındık istihsalinde görülen istikrarsızlığın nedeni daha iyi anlaşılır.

Sahamıza çay ziraatinin girmesi ile fındık alanları daralmaya başlamıştır (Tablo: 8). Eldeki rakamlara göre, 1949 yılında Çayeli'de 500.000

Tablo: 8. Çayeli ve Pazar ilçelerinde, fındık ocağı sayısı ve istihsalinin yıllık değerleri.

Yıllar	ÇAYELİ		PAZAR	
	Ocak Adedi	Yaş Meyva Ton	Ocak Adedi	Yaş Meyva Ton
1949	500.000	675	949.000	500
1950	500.000	295	949.000	100
1951	425.000	300	949.000	125
1952	420.000	285	950.000	1000
1953	420.000	200	950.000	380
1954	420.675	200	198.000	241
1955	420.675	50	200.000	80
1956	420.675	75	200.000	150
1957	420.675	75	200.000	105
1958	405.675	125	194.000	450
1959	405.000	57	200.000	28
1960	405.000	200	200.150	100
1961	405.000	200	200.150	100
1962	405.000	405	200.150	240
1963	405.000	123,5	200.150	61
1964	400.000	450	200.000	600
1965	400.000	102	180.000	70
1966	405.000	125	200.150	430

adet fındık ocağı mevcut iken, 1966 yılında 405.000 ocağa inmiştir. Bu gerileme, Pazar ilçesinde daha büyük ölçüde vuku bulmuştur: 1949 yılında sayısı 949.000 i bulan fındık ocağı, 1966 yılında 200.150 e inmiştir. İstihsal miktarları ise, 1949 yılından 1967 yılına kadar geçen devre zarfında 28-1000 ton arasında değişmiştir. Yalnız, genellikle 6 senede bir istihsalde büyük bir artışın vuku bulunduğu dikkati çeker. Meselâ, Pazar fındık istihsalı 1952, 1958 ve 1964 yıllarında azami seviyeye ulaşmıştır (Tablo: 8). Bol ürün devresini takip eden senelerde istihsal gittikçe azalmakta ve en düşük bir seviyeye indikten sonra tekrar yavaş yavaş yükselmektedir. Bu durumu, toprağın fakir olmasının bir sonucu olarak kabul edebiliriz. Dinlenme senelerini takip eden devrede iklim müsaitse, istihsal birden bire büyük bir miktara ulaşmaktadır. Toprağın kuvvetini arttırmak için gübreleme, mahsule büyük zarar veren haşerelerle mücadele için ilaçlama gibi fındık bahçelerine gerekli ihtimam gösterilirse, istihsalı arttırmak ve istikrarı temin etmek mümkün olacaktır. Ne yazık ki Türkiye'nin önemli ihraç ürünlerinden birini teşkil eden bu çok besleyici ürün de, çay ziraatinin rekabetine dayanamayarak önemini yavaş yavaş kaybetmektedir.

Yöremizde fındıktan sonra en çok yetiştirilen meyvelerin başında elma gelir. Buna rağmen, toplu elma bahçelerine rastlamak mümkün değildir. Elma ağaçları, genellikle mısır tarlalarının etrafına ve fındık bahçeleri arasına dikilir. Çok çeşitli elma türleri mevcuttur. Bölgede elde edilen ürünün değerlendirilmesi için 1939 yılında Pazar'da elma kurutma ve konserve fabrikası kurulmuştur. Fabrikadan elde edilecek ürünün Almanya'ya ihracı düşünülüyordu. Ne yazık ki, II. Cihan Harbinin çıkması, fabrikanın faaliyetini tatil etmesine sebep olmuş ve nihayet bu müessese 1955 yılında çay atölyesi haline getirilmiştir. Bundan 30 sene önce, elmayı değerlendirmek gayesi ile girişilen teşebbüs, yöremizin önemli elma yetiştirme alanlarından birine tekabül ettiğini gösterir. Fakat, bugün istihsal edilen ürünün büyük bir kısmı köylerde tüketilir ve çok az miktarda elma satılır. Tablo: 9'da elma ağacı sayısı ve istihsalı gösterilmiştir. Burada, Çayeli elma ağacı sayısının devamlı yükseldiği fakat, Pazar'da elma ağacı miktarının 1955 yılına kadar düştüğü ve bu tarihten itibaren yükselmeye başladığı dikkati çeker. Bu durum, "Elma Kurutma ve Konserve Fabrikası'nın kurulması ile çoğalan elma ağaçlarının, bu fabrikanın faaliyetini tatil etmesinden sonra yavaş yavaş azalmaya başlamış olması ile ilgilidir. 1965 yılında sahamızda 64.000 adet elma ağacından 848 ton ürün elde edilmiştir. Halbuki 1949 yılında, sadece Pazar İlçesinde 1473 ton elma istihsal edilmişti. Elde edilen mahsulü tüketecek önemli bir pazarın bulunmaması sebebiyle istihsalde belirli bir artış görülmemektedir.

Çayeli-Pazar İlçelerinde dikkati çeken meyvelerden biri de turuncgillerdir. Akdeniz iklimi bitkisi olan turuncgiller, kış sıcaklıklarının fazla düşük olmaması sebebiyle Rize yöresinin kıyı köylerinde gelişme imkânı bulmuştur. Bu sahada yetişen bilhassa ince kabuklu, çekirdeksiz ve lezzetli

Tablo: 9. Çayeli ve Pazar'ın elma ağacı sayısı ve elma istihsalinin yıllık değerleri.

Yıllar	ÇAYELİ		PAZAR	
	Ağaç Adedi	Yaş Meyve Ton	Ağaç Adedi	Yaş Meyve Ton
1949	3170	127	40562	1473
1950	3265	170	40000	1600
1951	4665	178	40000	1200
1952	4750	179	41000	3000
1953	4750	175	41000	2000
1954	5352	177	16000	160
1955	6000	100	17500	60
1956	6500	195	18000	630
1957	6500	2	18000	20
1958	7000	60	19000	750
1959	15000	6	25000	30
1960	18000	180	30000	300
1961	26500	600	30500	100
1962	27000	600	32000	1250
1963	28000	400	33000	816
1964	28000	600	32000	710
1965	30000	649	32000	199

mandalinalar, önem verilmesi gereken meyveler arasındadır. Buna rağmen, sahamızdaki mandalina ağacı sayısında 15-20 sene öncesine nazaran bir düşüş görülür. Meselâ, 1950 yılında 63.677 adet mandalina ağacı mevcuttu; bu değer, 1965 yılında 58.650 ye inmiştir. Çekirdekli, ekşi ve küçük meyveleri ihtiva eden portakal ağaçlarının sayısında ise, artış görülmektedir. 1950 yılında 2.320 adet portakal ağacı mevcut iken, bu miktar 1965 yılında 6.300 e çıkmıştır. Daha makbul olan mandalinaların azalmasına mukabil portakal ağacı miktarının çoğalmasını, ilk anda yadırgamamak mümkün değildir. Bu çelişik durum, iklim faktörleri ile yakinen ilgilidir. Mandalina ağacı, portakal ağacına nazaran daha küçük ve ince dallıdır. Ayrıca, sıfır derecenin altındaki sıcaklık değerlerine portakal ağacı kadar dayanıklı değildir. Seyrek dahi olsa, bazen vuku bulan kar yağışı, bu nazik ağacın dallarını kırıp budamakta ve sıfır derecenin altındaki sıcaklıklar mandalina ağacının gelişmesine büyük ölçüde zarar vermektedir. İşte bu durum, mandalina ağacı miktarında azalma; buna mukabil portakal ağacı sayısında artış vuku bulmasının en önemli sebebini teşkil eder.

Sahamızda yetişen diğer meyve türlerini, yıl içindeki olgunlaşma sırasına göre gözden geçirelim. Yaz mevsiminin ilk meyveleri, Haziran ayı içinde olgunlaşan dut, kiraz, erik ve yenidünyadır. Beyaz ve karadut, her köyde bol miktarda yetişir. Güneşlenme müddetinin kısa ve havanın yağışlı, nemli olması, bu ürünün kurutulmasını önler; bu sebepten yaş olarak mahallinde tüketilir veya pekmez yapılır.

Kiraz, bol miktarda yetişen lezzetli meyveler arasında yer alır. Kiraz ağaçları, genellikle çok büyük, yüksek ve dallı olur. Üç dört katlı bir apartman boyunda olan kiraz ağaçları mevcuttur. Bu sebepten meyveleri toplamak gayet zor ve tehlikelidir. İzmit çevresindekiler gibi küçük boylu

kiraz ağaçlarının yetiştirilmesi çareleri üzerinde durulması gerekir. İstihsal edilen iri, sulu ve lezzetli kirazlar, mahallinde sarf edilir.

Eriğin çok çeşitli türleri vardır. Bu sebepten bütün yaz mevsimi boyunca erik yemek mümkündür. Kıyı köylerinde yetişen yenidoğruya, Haziran ayı içinde olgunlaşır ve mahallinde sarf edilir.

Bol miktarda yetiştirilen ve çok çeşitli türleri bulunan meyvelerden biri de armuttur. Haziran ayından Kasım ayına kadar süren uzun bir devrede çeşitli armut türleri yetişir. Bir armut çeşidi biterken, öbürü olgunlaşmaya başlar. Böylece, senenin uzun bir devresinde armut yemek mümkün olur. Armut ağaçları da, kiraz ağaçları gibi büyük olur. Yalnız, Rus armudu veya bağ armudu denen bazı türlerin ağaçları 3-4 metre boyunda olur. Bu küçük ağaçlardan, hayret edilecek derecede bol miktarda ürün alınır. Bu lezzetli, güzel kokulu armutların teşkilâtli bir çalışma ile büyük istihlâk merkezlerine sevkedilmeleri halinde, Ankara armudu gibi meşhur türleri geride bırakacak şekilde tutunmaları mümkündür.

Yöremizde üzüm, ağaçlara sarılarak yetiştirilen asmalardan elde edilir. Asmalar, kızılbaş, gürgen, kayın, kestane ve dut gibi ağaçlara tırmandırılır; üzüm, bu ağaçlardan toplanır. İzabella ismi verilen üzümler, siyah renkli, sulu ve kalın kabuklu olur. Eylül ayında olgunlaşmaya başlayan bu kokulu üzümler, Ekim ayında pekmez yapmak üzere toplanır. Pekmez imali, oldukça yorucu bir iştir. Yapılan pekmezler, halkın kendi ihtiyacına ancak cevap verir.

Sonbahar meyveleri arasında incir ve kızılıncir de unutmamak lâzım. İki incir türü vardır: Mor renkli patlıcan inciri ve beyaz renkli taban inciri. Bunlardan bilhassa patlıcan inciri lezzetli olur. Havaların güneşli gitmesi, incirlerin lezzetini arttırır; aksine devamlı yağmur, bu ürünün dalında çürümesine veya lezzetini kaybetmesine sebep olur. Kızılıncir ağaçlarının miktarı azdır; fakat, reçellik nefis kızılıncir yetişir.

Ceviz, kestane, ayva, muşmula ve nar, sonbahar meyvelerinin diğer çeşitlerini teşkil ederler. Ceviz ve kestane ağaçları, kıyı köylerinden ziyade iç kısım köylerinde daha bol miktarda yetişir. Ayva, nar ve muşmula az miktarda yetiştirilir, iktisadi bir öneme sahip değildirlir.

Netice olarak, Çayeli-Pazar ilçelerinin meyveciliği hakkında şunları söyleyebiliriz: Kaliteli ve çeşitli birçok meyve yetiştirilmesine rağmen, çoğu iktisadî bir değere sahip değildir. En yaygın ve en fazla gelir getiren meyve fındıktır. Mandalina ve elma da, bazı üreticilerin pazara götürüp mahdut miktarda sattıkları meyveler arasındadır. İstihsal edilen ürünleri tüketecek yakın bir pazarın olmaması meyveciliğin gelişmesini önlemiştir. Bu sebepten, fındık ve mandalina hariç meyve ağaçlarına ayrı bir saha tahsis edilmemiş, arazinin sağına soluna serpiştirilmiştir. Bu gün için istihsal edilen meyve, halkın ihtiyacını karşılamaktadır. Fakat, bununla yetinilmemeli fındık, mandalina, elma ve armut gibi bazı meyvelerin satış

imkânları araştırılmalıdır. Halâ, yöremizde oldukça geniş yer kaplayan fındık bahçelerinden azamî istifadenin sağlanması için çalışmalar yapılmalıdır. Küçük fakat bol ürün veren meyve ağaçlarının yetiştirilmesi, önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Tarım Bakanlığına bağlı Ziraat Teknisyenlikleri, bu alanda köylüye yol gösterebilir. Ayrıca, meyveciliğin geliştirilmesi için kooperatiflerin kurulması faydalı olacaktır.

2. HAYVANCILIK:

Araştırma sahamızın bir bölümünde ekonomik faaliyetin ağırlık noktasını ziraat teşkil ettiği halde, başka bir bölümde hayvancılık ön plâna çıkmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi kıyı şeridinde ziraat, bilhassa çay ziraati, ekonominin temelini teşkil etmekte; dağ köylerinde ise hayvancılık-sığır, koyun ve keçi beslenmesi- değer kazanmaktadır. Doğal şartların,-yeryüzü şekilleri, yükseklik ve iklim faktörlerinin-kıyıda içeriye doğru gidildikçe değişikliğe uğraması, iki farklı ekonomik faaliyet sahasının doğmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, her iki bölümdeki hayvancılık faaliyetini ayrı ayrı incelemeyi uygun buluyoruz.

A- Kıyı Şeridinde Hayvancılık

Kıyı şeridi olarak vasıflandırdığımız sahada yer alan köylerin ekonomik faaliyetinin temelini ziraat teşkil eder. Bu alanda hayvancılık, birkaç köy istisna edilirse tali bir değere sahiptir. Bu konuda bilgi vermeden önce kıyı şeridinden ne kastettiğimizi, hangi sahaya tekabül ettiğini belirtmeliyiz. Batıda Madenli ve Güzeltepe; Doğuda Pazar bölümünde Suçatı ve Yücehisar, kıyı şeridinin Büyükdere ve Pazar deresi vadileri boyunca güneye doğru sokulmuş köyleridir. Buna göre, Büyükköy bucağına bağlı köylerle Şairler, Aşıklar, Merdivenli, Kalecik ve Bodaçarı gibi küçük akarsu vadilerinde sıralanan bütün köyler, kıyı şeridi içinde mütalâa edilmektedir. Çay ziraatinin en fazla gelişmiş olduğu sahaya tekabül eden bu bölümde hayvanlar, ahırda beslenmekte ve elde edilen ürün halkın ihtiyacına zor cevap vermektedir. Bu bölüm içinde yer alan ve yaz mevsimde yaylaya çıkan birkaç köyde sığırın yanında koyun ve az miktarda keçi bulunmakta; çoğunluğu teşkil eden diğer köylerde ise, sadece sığır beslenmektedir. Yaylaya çıkmayan kıyı köyleri halkı, sığırları genellikle ahırda beslemekte ve enerjilerinin büyük bir kısmını çay ziraatine sarf etmektedirler. Köylü, ahırda beslediği ineğin sütünden elde ettiği yoğurt, yağ ve çökeleği tamamen kendisi tüketmekte hatta, dışardan bir miktar satın almak zorunda kalmaktadır. 1966 yılında sahamızda mevcut 46.148 sığırın % 73 ü (36.641 sığır) kıyı şeridinde bulunuyordu (Harita: 2). Bu yüksek oran kıyı şeridinde yaşayan nüfusun fazla olması ile ilgilidir. Nitekim, Bu sahada bütün sığır miktarının % 73 ü beslenmesine mukabil, nüfusun % 82 si (68.270 kişi) yaşamaktadır. Bu rakamlara göre, kıyı şeridinde 2 kişiye ancak 1 sığır düşmektedir ki, 36.641 sığırın bir kısmının buzağı, dana ve öküz ol-

duğunu dikkate alırsak, sağılan inek sayısının daha düşük olduğu ve dolayısı ile süt veren bir inekten istifade eden insan sayısının 2 kişiden fazla ve ortalama bir değerle 5 kişi civarında olduğu anlaşılır. Bunun yanında, sağılan ineklerin çok az süt verdiğini de (ortalama verim 3-4 litre) göz önünde bulundurursak, sahil şeridindeki sığırların, mevcut nüfusun et, süt, yağ v.s. ihtiyacını karşılayamadığını söyleyebiliriz. Bu sebepten mevcut açığı kapatmak için sığır neslinin İslahı sureti ile süt verimini artırma yolunda çalışmalara başlandı. Bu cümleden olarak, bölgenin doğal şartlarına uygun ve süt verimi yüksek bir sığır ırkının gelişmesi için 1959 yılında suni tohumlama istasyonları faaliyete geçti. Köylü, hayvanını köyün belirli bir yerine, günün muayyen bir saatinde getirmekte ve ciple o mevkiye gelen Tarım Bakanlığı tarafından görevlendirilmiş bir ekip, hayvana suni tohumlama yapmaktadır. İlk yıllarda köylünün çekingen davrandığı, hayvanına suni tohumlama yaptırmak istemediği görülmüştür. Bu faaliyetin faydalı ürünleri elde edilmesine rağmen halâ hayvanına suni tohumlama yaptırmamakta direnenlerin büyük bir yekün tuttuğunu üzümlere söylemek isteriz. Buna rağmen, suni tohumlamaya tabi tutulan hayvan sayısı yıldan yıla artmaktadır ki; bu durumu, bölge hayvancılığının gelişmesi yönünden memnuniyetle karşılamak gerekir.

Beslenen ineklerin süt veriminin düşük olması, bölge hayvancılığı için bir problem teşkil eder. Suni tohumlama faaliyeti yolu ile bu problemin ileride halledilebileceğini ümit edebiliriz. Sahil şeridinde bulunan hayvanların beslenmesi, çözülmesi gereken bir diğer problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha öncede temas edildiği üzere, mısır ziraati hayvanların beslenmesine büyük ölçüde yardımcı oluyordu. Boylu bir bitki olan mısırın taze fideleri, harmandan sonra toplanan gövde ve sapları, yaz-kış hayvanların belli başlı gıdalarından birini teşkil ediyordu. Bugün artık mısır tarlalarının büyük bir kısmının çay ziraatine tahsis edilmesi, hayvan sahiplerini güç durumda bırakmıştır. Köylü, çay ziraatinden sonra hayvan sayısını azaltmasına rağmen, ahırdaki sığırını beslemekte çok zorluk çekmektedir. Hele suni tohumlama yolu ile elde edilen iri sığırların beslenmesi, doyurulması çok daha güçtür. Bu durumu göz önünde bulunduran köylü, çay bahçelerine ilk iki sene aynı zamanda mısır ekmektedir. Ama bundan sonraki yıllarda, devamlı bakım ve filizlerin toplanması için yorucu bir çalışma isteyen çay bahçelerinin yıldan yıla artan meşguliyeti yanında, ahırdaki 1-2 sığıra ot temin etmek büyük bir problem halini almaktadır. Bu durum karşısında dışardan ot satın almak icap etmiş ve bu cümleden olmak üzere Kars, Erzurum dolaylarından kamyonla ot getirilmeye başlanmıştır. Hatta bu faaliyete, "Çayeli Mahdut Mesuliyetli Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi'de katılmış ve 1964 yılında üyelerine kilosu 35 kuruştan 96,5 ton, 1968 yılında da 55 kuruştan 600 ton ot satmıştır. Kooperatifin bu faaliyeti, kış ve bilhassa ilkbahar aylarında artan talep karşısında fiyatların yükselmesine mani olmuş ve halk ucuz ot

satın alma imkânını elde etmiştir. İlk senelerde Doğu Anadolu'dan getirilen otları, daha ziyade zengin kimseler alıyordu. Fakat çay ziraatinden elde edilen gelirin artmasına uygun olarak ot satın alanların sayısının yıllar geçtikçe çoğaldığı görülmektedir.

B- Dağ Köylerinde Hayvancılık ve Yaylacılık Faaliyeti.

Daha önce çeşitli vesilelerle ifade edildiği üzere, sınırlarını çizdiğimiz dağ köylerinde ziraat alanı çok dar ve iklim, kıyı şeridindeki kadar müsait şartlar arz etmemektedir. Bu doğal faktörlerle ziraat imkânının kısıtlanması, dağ köyleri halkını, geçimlerini hayvancılıkla temin etmeye sevk etmiştir. Orman alanının yukarısındaki dağ çayırları sahası da, hayvancılığı ve bilhassa yaylacılık faaliyetini teşvik etmiştir. Dağ köyleri halkı, hayvanlarını genellikle Mayıs ayından Eylül sonuna kadar süren 5 aylık bir devrede, 2000 metrenin üstünde, tabii dağ çayırları sahasında yer alan yaylalarda otlatmaktadır. Yaylacılık tabiri ile vasıflandırdığımız bu faaliyetin nedenleri üzerinde durmak gerek. Neden yüzlerce kişi, en yakını 5-10 saatlik mesafede bulunan yüksek sahaya hayvanlarını çıkarmak lüzumunu hissediyor? Neden bazı köy halkı, hayvanlarla beraber 2-3 gün süren yorucu bir yolculuğa katlanarak dağ, dere, tepe aşıp yaylalara çıkmaktadır? Niçin bu iki ilçeden 16.000 sığır, 10.000 koyun, 4.000 civarında keçi bir çok zahmete katlanarak yaylalara götürülüyor?

Ziraatten nasibini alamayan dağ köyleri halkı, yaşayabilmek için hayvan beslemek zorundadır. Lâkin köyler, yerleşik bir hayvan besleyiciliğine imkân verecek şartlara sahip değildir. Çok eğimli, akarsularla parçalanmış ve ormanlarla kaplı bu sahada hayvanları otlatacak alan mevcut değildir. (Resim: 3). Zaten çok az yer kaplayan eğimli düzlükler, mısır ziraatine tahsis edilmiştir. Bu saha da, son senelerde yerini çay ziraatine terk ediyor. Bu sebepten dağ köyleri halkı için hayvanlarını karların ilkbaharda kalkması ile yeşeren dağ çayırlarında otlatmaktan başka çare kalmıyor. Bunun yanında, hayvancılığın, tarımsal faaliyetin en önemli destekleyicisi, vazgeçilmez bir unsuru olduğunu belirtmek gerek. Dağ köylerinde ziraatle uğraşan bir aile, aynı zamanda belirli sayıda hayvan beslemek zorundadır. Ürün elde edilebilmesi için arazinin bol miktarda hayvan gübresi ile gübrenmesi gerekir. Toprağın fakir olması ile ilgili bu doğal faktör de, dağ köylerinde daha çok sayıda hayvanın beslenmesini zorunlu kılar. Hal böyle iken, çok sayıda hayvanın köy içinde beslenmesi mümkün olmamaktadır. Bu durumda, hayvanları yaz ayları içinde yaylada beslemek, tek alternatif olarak belirmektedir. Böylece köylü, aynı zamanda bütün kış mevsimi boyunca kullanacağı yağ ve peyniri de yazın yaylada biriktirmiş olur.

Çayeli-Pazar ilçelerinde yaylaya, 21 dağ köylü halkı çıkar. Bunların 8'i Kaptanpaşa ve gene 8 tanesi Ortaköy bucağına, 5 tanesi de Pazar merkez bucağına bağlıdır (Harita: 3). Bu 21 dağ köyünde, 1966 yılı rakamlarına

Resim: 3- Kıyı köylerinde arazi kullanımının tipik bir örneği: Sağ yamaçta fındık bahçesinin, sol yamaçta kızılğaç koruluğunun kesilmesinden sonra setler meydana getirilerek tesis edilmiş çay bahçeleri. Resmin ortasındaki yamaçta, aralarında kestane, gürgen ve kızılğacın da bulunduğu bakımsız bir fındık bahçesi. Dar vadi tabanında ise, mısır yetiştiriliyor (Subaşı köyünden).
(Foto: A. Tandoğan)

göre 6507 si Ortaköy, 6231 i Kaptanpaşa bölümünde olmak üzere 12.838 sığır beslenmektedir. Ayrıca bu sahada, 2361 koyun, 1135 keçi mevcuttur. Bu hayvanlardan sığırın bir kısmı, koyun ve keçinin hepsi yaz mevsiminde yaylaya çıkarılır. Dağ köyleri halkından başka, kıyı şeridinde bulunan bazı köylerden de yaylaya çıkanlar vardır. Meselâ, Çayeli bölümünde Çilingir'den 36, Çataklılıoca mahallesinden 19, Karaağaç köyünden 18, Erenler'den 15, Aşıklar'dan 13, Madenli'den 10 ve Kestanelik köyünden 8 aile yaylaya çıkmaktadır. Pazar bölümünde ise, Yukarı Bulep mahallesinden 49, Yemişlik köyünden 40, Tektaş'tan 23, Subaşı'dan 22, Kocaköprü'den 11 ve Kuzeyce köyünden de 8 aile yaylacılıkla uğraşmaktadır. Ayrıca bunlara, Hamidiye, Derebaşı, Sessizdere, Ocak ve Kesikköprü köylerini de ilâve edebiliriz.

İlk bakışta, kıyı şeridinde bulunan bu mevkiilerden halkın bir kısmının yaylaya çıkması yadırganabilir. Hele bunlar arasında deniz kıyısında yer alan ve çay ziraatinin çok gelişmiş olduğu Çataklılıoca ve Yukarı Bulep mahalleleri ile Madenli, Yemişlik köylerinin bulunması ilgi çekicidir. Bunlar, çay ziraatinden en fazla gelir temin eden sahalar arasında yer alır. Buna rağmen, kıyı şeridinde sayıları 20 ye yaklaşan köy ve mahallelerin bir kısım halkı neden yaylaya çıkmaktadır? Bu sahada doğal faktörlerin tesiri bahis konusu olamayacağına göre, başka bir amilin etkisini

aramamız icap eder. Kıyı şeridinde bulunduğu halde yaylalara çıkan halkın menşei dağ köyleridir. Bunlar, önceleri yukarı köylerde oturuyorlardı. Oradaki zor hayat şartları, halkı kıyı köylerinde yerleşmeye zorlamıştır. Bu sebepten bazı aileler, sahil şeridinde zamanla arazi satın alarak yukarıda bahsettiğimiz mevkilere yerleşmişler fakat, eski alışkanlıklarını ve yaylacılığı terk etmemişlerdir¹.

Sahamızdaki yaylalar, 3 büyük akarsuyun kabul havzası içinde yer alır. Bu akarsular İkizdere, Büyükdere ve Fırtına deresidir. Güneybatıda, İkizderenin kabul havzası içinde 7 yayla mevcuttur. Büyükdere havzası dahilinde 15 ve güneydoğudaki Fırtına deresi kabul havzasında ise 23 yayla yer alır. İkizdere havzası içinde bulunanlarla Büyükdere kabul havzası içinde yer alan yaylalara, Büyükdere vadisi yolu ile; diğer 23 yaylaya ise Fırtına deresi vadisi takip edilerek çıkılır. Demek oluyor ki, bölgemiz halkının istifa ettiği 45 yayladan 22 sine Büyükdere vadisi; 23 üne de Fırtına deresi vadisi tabii yolu vasıtası ile çıkılmaktadır (Harita 3). Ayrıca Pazar İlçesi köyleri ile bazı Çayeli köyleri, Fırtına deresi yukarı çığırında yer alan yaylalara çıkarken Pazar deresi vadisinden istifa ederler. Meselâ, Çermeşk yaylasına çıkan Kuzeyce, Subaşı ve Erenler köyü sakinleri, şu yolu takip ederler: Önce Ortaköy bucak merkezine bağlı Bodullu mahallesinin batısındaki Çoço dağı aşılarak Pazar deresi vadisine inilir. Buradan aynı vadi takip edilerek Ortaköy bucak merkezinden, 1490 m. yüksekliğindeki Üsküt dağına çıkılır ve ilk gece Fırtına deresi kenarında yer alan Ülkü (Mollaveys) köyünde konaklanır. İkinci günü, dar ve derin Fırtına deresi vadisi takip edilerek Çat köyüne gelinir. Burası, bakkal, fırın, kahve ve otelleri ihtiva eden küçük bir dinlenme mevkiidir. Nihayet üçüncü günü Çermeşk yaylasına vasil olunur. Pazar ilçesine bağlı köyler halkı, genellikle yaylalara bu yolu takip ederek çıkarlar. Ne var ki, Fırtına deresi boyunca deniz kıyısından Elevit yaylasına kadar uzanan orman yolunun inşa edilmesi, Üsküt dağı güzergâhının eski önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Meselâ, kıyıdağı Yukarı Bulep, Yemişlik, Sessizdere, Ocak, Derebaşı, Hamidiye köylerinde oturan yaylacılar, artık motorlu taşıtlarla Çamlıhemşin'i geçerek yaylalara çıkmaktadırlar. Ulaşım bakımından en şanslı olan yayla, Elevit Yaylasıdır. Motorlu vasıtaların çıkabildiği yegâne yayladır burası. Çok bozuk dahi olsa, şosenin Elevit yaylasına ulaşması, bu mevkiye turistik bir değer kazandırmıştır. Bu cümleden olarak, yaylanın sağlam havasını teneffüs etmek, karlı dağları ve çam ormanlarını seyretmek isteyenler, çam tahtaları ile inşa edilmiş muntazam evleri, otel ve kahveleri ihtiva eden Elevit yaylasına çıkmayı tercih ederler.

Sahamızın güneybatısında yer alan Çayeli yaylalarına da, Büyükdere ve kollarının açmış olduğu vadiler takip edilerek çıkılır. Meselâ, Pelat, Beçer, Lazlakar, Tavlavuk, Tahpur, Abelat ve Zargıstal yaylalarına

1 Tandoğan (A): Fırtına deresi yukarı çığırının üç köyünde coğrafi müşahedeler...

Büyükdere'nin bir kolu olan Uzundere vadisi yolu ile çıkılır. Hatta bazı Çayeli köyleri halkının istifade ettiği Gündehan, Çocon, Karap yaylalarına da aynı vadi takip edilerek ulaşılır. Çayeli yaylalarının bir kısmı, İncesu deresi yukarı çığırında sıralanır. Bunlar, Mecoğ, Çurmaniman, Eğnaçor, Hodgoğns, ve Şemçoğut yaylalarından ibarettir. Bu yayla grubunun ortasında devamlı iskâna sahne olan, 2100 m. yüksekliğinde, ekonomik faaliyeti bakımından çevresindeki yaylalardan pek farklı olmayan İncesu köyü yer alır. (Resim: 4). İkizdere kabul havzası içinde bulunan Faso, Sırt, Keğut, Yediçukur, Tahpur ve Eğzar yaylalarına, Büyükderenin bir kolu olan Ligovi deresi yolu ile Okçular dağı aşılmak suretiyle ulaşılır. Aşağıda uzanan gür çam ormanlarını, güneydeki karlı dağları ve açık günlerde Karadenizi seyreden bu yaylaların fevkalade manzaraya sahip olduğunu söylemekten kendimizi alamıyoruz, Böyle muhteşem manzaralı yüksek yaylalar arasına Kito, Gündehan, Cocon, Karap ve Ambarlı yaylalarını da dahil etmemiz gerekir.

Resim: 4— Orman üst sınırının yukarısında bulunan ve devamlı iskâna sahne olan 2100 metre yüksekliğindeki İncesu köyü. Hayvancılık gayesiyle iskân edilen ve toplu yerleşmenin görüldüğü bu köy, Büyükdere'nin yukarı çığırında, yayla sahasında yer alıyor. Resimde görülen parselenmiş arazide, hayvanlar için ot ve arpa yetiştirilir.

(Foto: A. Tandoğan)

Yukarda belirtilen yolları takip ederek yaylalara, muhtelif zamanlarda çıkılır. Bu geçici iskân noktalarının çeşitli yükseklik kademelerinde yer almaları, çıkış tarihlerinin değişik zamanlara rastlamasına sebep olur. İncelediğimiz yaylalar, 2060-3010 metreleri arasında yer alır. En alçak yayla, 2060 m. yüksekliğindeki Yediçukur yaylasıdır. En yüksek yayla

ise, Ortaklar köyünün kuzeybatısında yer alan 3010 m. yüksekliğindeki Tahpur yaylasıdır. Buna göre, en alçak yayla ile en yüksek yayla arasında 1000 metreye yakın bir irtifa farkının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yükseklik farkı ve bakı durumu gibi bazı mevziî faktörler, yaylalardaki sıcaklık şartlarının değişik olması sonucunu doğurur. Alçak yaylalarda, ilkbaharda sıcaklık daha erken yükselir ve bununla ilgili olarak kar yerden erken kalkar, çayırlar gelişme imkânını bulur. Yüksek yaylalarda havalar daha geç ısınır ve erken soğur. İşte bu sebepten, yaylalara çıkış ve iniş değişik tarihlerde ve kademeli olarak cereyan eder.

Bazı köy halkı, yaylaya çıkmadan önce orman içinde açılmış olan ve MEZRA ismi verilen mevkilerde bir müddet hayvanlarını otlatır. Bu terim üzerinde biraz durmak isteriz. Bilindiği gibi mezra, ziraat yapılan, ekilip biçilen yer manasına gelmektedir. Sayın Prof. Cemal Arif Alagöz, mezrayı şöyle tanımlamaktadır: "Halk dilinde (mezre) diye söylenen Arapça mezraa kelimesinin manası ekin ekilen, ziraat yapılan yer, tarladır"¹. Halbuki, bizim sahamızda ormanın tahribi suretiyle açılan küçük düzlüklerde ziraat yapılmaz ve sadece belirli bir müddet zarfında burada hayvanlar otlatılır. Mezarlarda, ahşap malzeme ile inşa edilmiş küçük evler mevcuttur. Buradaki meskenlerin sayısı 3-10 arasında değişir. İlkbaharda yaylaya çıkarken ve sonbaharda yayladan köye inerken 15-20-30 gün kadar hayvanların otlatıldığı bu eğreti yerleşme ünitelerine bilhassa Okçular dağı kuzeyinde, Uzundere vadisi boyunca, Çatalkaya tepesi kuzey eteklerinde, Üsküt dağında ve ayrıca Kaptanpaşa, Ortaköy bucaklarına bağlı köylerin çevrelerinde rastlıyoruz. Bundan başka, Pazar deresi ile Büyükdere arasında uzanan Kol (Ciğalver) dağının mezra vazifesi ifa ettiğini görüyoruz. Bu dağın yakın çevresinde bulunan köylerin yaylacılıkla uğraşan aileleri, bilhassa Bodullu mahallesi sakinleri hayvanları 2-3 günlük mesafede bulunan yaylalarına çıkarmadan önce, 25 Martta Kol dağındaki meralarda 2 ay kadar otlatırlar. Aynı şekilde Eylül ayı ortalarında yayladan dönen hayvanları, gene bu dağın otlaklarına çıkarıp Aralık ayına kadar otlatırlar.

Bunlardan başka, sadece kış mevsiminde iskân edilen bazı mezzalar da mevcuttur. Meselâ, Çataldere köyü ile İncesu köyü arasında 1500 metre yükseklikte yer alan ve 6 evi ihtiva eden Çemeroç mezzası, sadece kış mevsiminde iskân edilmekte, yazın burada oturanların hepsi, bir tek kişi kalmamak üzere yaylaya çıkmaktadır. Esas ikametgâhları İncesu köyü olduğu halde, kışı burada geçirmelerinin sebebi, ormandan açılan bu küçük düzlükteki otların hayvanlara yedirilmesi, değerlendirilmesi keyfiyetidir. Kışı burada geçiren bir aile, yaz mevsimi süresince kesilen ve kurutulan otları 3-4 saatlik mesafedeki İncesu köyüne çıkarma zahmetinden böylece kurtulmuş olmaktadır.

¹ Alagöz (C.A.): Yaylacılık tabiri hakkında rapor. Birinci Coğrafya Kongresi. Raporlar-Müzakereler-Kararlar. Ankara, 1941.

Ordu-Giresun gerilerinde 1500-2000 m. yükseklikleri arasında bulunan ve "oba" ismi verilen yerleşme şekilleri, mezralardan farklı özelliktedir. "Obalar, senenin yalnız bir kısmında meskündür. İlk yaz sıcaklıkları ile beraber dolan obalar, kış soğuklukları ile beraber boşalır, aşağı yukarı tamamen hayvancılıkla geçinen obalar halkı, hayvanları ile beraber daha aşağılarda, vadilerdeki yerleşme yerlerine, kışlaklarına inerler. Mıntıkada yüksek yerlerde bulunan obalar sahasına yayla, kışın geçirildiği yerlere ise cenik denilmektedir". Görülüyorki Ordu-Giresun gerisinde rastlanan obalar, yayla yerleşmelerine tekabül etmektedir. Halbuki Çayeli-Pazar ilçelerindeki mezralar, obalar gibi yazın devamlı meskun değildir. Yalnızca yaylaya çıkarken ilkbaharda ve yayladan köye inerken sonbaharda iskân edilirler.

Mezralar, yaylaya çıkarken ilk durak yeri vazifesi görürler. Bundan sonra yaylalar arasında da kademeli bir hareket vuku bulur. Mezradan aşağı yaylaya, bir müddet sonrada yukarı yaylaya çıkılır. Meselâ, Karos (2260 m.), Cofk (2150 m.), Keğüt (2150 m.) yaylalarına mezralardan 15 Mayıs'ta çıkılır. Hayvanlar bir buçuk ay bu yaylalarda otlatıldıktan sonra 5 Temmuz'da Çurmaniman (2720 m.) ve Eğnaçor (2810 m.) yaylalarına gelinir. Bir ay bu yukarı yaylalarda kalırlar. Bu müddet zarfında aşağı yaylalar, mahalli tabirle "koru" olur. Yani, buralarda katiyen hayvan otlatılmaz. Ağustos ayının ilk günlerinde aşağı yaylalara inildiği zaman hayvanlar, büyümüş olan otlardan rahatça istifade ederler. Aynı şekilde, Yedıçukur yaylasından (2060 m.) 540 metre daha yüksekte olan Tahpur yaylasına (2600 m.); Pelat yaylasından (2280 m.) Şemçoğut'a (2760 m.); Tavlavuk yaylasından (2470 m.) Tahpur yaylasına (3010 m.); Kito yaylasından Ambarlı ve Cahferik yaylalarına; İşmer yaylasından Verçembek yaylasına; Elevit yaylasından Terevit ve Karonç yaylalarına çıkılmaktadır. Yalnız yükseklik ve bakı şartları değişik olduğu için bu yaylaların hepsine aynı tarihlerde çıkılmaz. Meselâ, Kito yaylasına 1 Haziranda çıkılır ve 1,5 ay sonra 15 Temmuz'da buradan Ambarlı yaylasına hareket edilir. Ambarlı'dan da Kito'ya Eylülün ilk haftasında inilir. Aynı şekilde, Karap yaylasına Kito'ya çıkıldıktan 15 gün sonra yani, 15 Haziranda çıkılmakta, daha yukarda yer alan Çurmaniman yaylasına ise 1 Ağustosta ulaşılmaktadır. Bunun yanında, evvelce orman sahası içinde olduğu anlaşılan ve daha alçak bir mevkide yer alan Elevit yaylasına 25 Mayıs'ta ve 1 ay sonra da 25 Haziranda buradan Terevit'e çıkılmaktadır. Bu konuda söylediklerimizi şöyle özetleyebiliriz: Genellikle yükseklikleri 2000-2200 m. arasında değişen aşağı yaylalara 15 Mayıs tarihinden 15 Hazirana kadar süren devre zarfında çıkılmakta; 2750 metre ilâ 3010 metre yüksekliğindeki yukarı yaylalar ise Temmuz, en geç Ağustos ayında iskâna sahne olmaktadır.

Bir yayladan, birçok köyden gelen aileler istifade eder. Yani herhangi bir yaylaya, bir tek köy halkı değil, birkaç köyden gelen aileler çıkar.

Hangi yaylaya hangi köyler halkının çıktığını teker teker belirtmenin karışıklığa sebep olacağı endişesiyle bu hususu, 4 numaralı harita yardımı ile ile göstermeyi uygun bulduk. Sınırlarını daha önce çizdiğimiz dağ köylerindeki ailelerin hemen hemen hepsi, yaylacılık faaliyetine iştirak etmektedir. Yaylada her ailenin, en az 5, en çok 15 sığırı bulunur. Yaylacılıkla uğraşan aile fertlerinin bir kısmı köyde kalır, bir kısmı da yaylaya çıkar. Bir ailenin sahip olduğu hayvanların hepsi yaylaya götürülmez. Sağılan bir iki inek köyde bırakılır. Yaylaya çıkmayan aile fertleri, bir yandan ziraat işleri ile uğraşırken bir yandan da hayvanlarının kışlık yem ihtiyacını temin etmek için gayret sarf eder; çayırları biçer, ihlamur ve karaağaç yapraklarını koparır. Köylü, nasıl yaşamak için hayvan beslemeğe mecbursa, hayvanını yaşatabilmek için de onun yemini temin etmek mecburiyetindedir. Bu bakımdan yayladan dönen hayvanı ahırda kış devresinde doyurabilmek için büyük gayret sarf edilir. Hayvanın ihtiyacına cevap verecek miktarda ot temin etmekte çok zorluk çekilir. Yaylacılık faaliyetinin nedeni bu problemle ilgilidir. Hayvanı bütün yıl köyde beslemenin zorluğu, hatta imkânsızlığı yaylacılık faaliyetinin doğmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı yüzlerce aile, köyden 2-3 günlük mesafede bulunan yaylalara dere tepe aşarak çıkmakta ve her sene bu yorucu faaliyeti tekrarlamaktadır. Böylece, bir yandan yüksek dağlık mıntıkada tabii dağ çayırlarında serbestçe otlayan ineğin sütünden yağ, peynir, çökelek elde edilerek ailenin kışlık bir kısım besin maddeleri depo edilirken aynı anda, köyde hayvanların kışlık yiyeceği temin edilmektedir.

Yayladaki işlerin büyük bir kısmını kadınlar ve çocuklar görür. Kadınlar, inekleri sağar, yağ ve peynir yapar; çocuklar ise sığırları otlatırlar. Yayla mıntıkasında güneşli günlerin sayısı azdır, havalar genellikle sisli geçer. Bu sebepten geniş bir alana yayılan sığırları kollamak icap etmektedir. Aksi taktirde sığırlar kaybolur veya ayı, kurt gibi vahşi hayvanlara yem olurlar. Sisli veya hafif yağmurlu günlerde sığırların otladıkları sahada ellerinde şemsiye ile kadın ve çocukların hayvanları gözledikleri görülür. Bu vahşi tabiat içerisinde köylü kadın, hayvanını otlatırken yün örmeyi de ihmal etmez. Hava kararmaya başladığı zaman, hayvanlar yavaş yavaş yaylaya dönerler. Muntazam evleri ihtiva eden yaylalarda sığırlar ahıra alınır. Fakat Hodgoğns, Şemçoğut, Becer, Çermesk, Kılınçhaç, Verçenbek yaylalarında olduğu gibi, taş duvarların üzerine çadır bezi gerilmek suretiyle meydana getirilen eğreti meskenleri havi yaylalarda hayvanlar, alçak taş duvarlarla çevrilmiş üstü açık yerlerde gecelerler.

Halkın yakın ilgisi ve yardımı sayesinde büyük bir kısmını teker teker dolaştığımız 45 yaylada, köylünün verdiği rakamlara göre 1966 yılında 15.952 sığır, 5.945 koyun, 1.165 keşi mevcut idi. Daha önce belirttiğimiz gibi, iki ilçe köylerinde toplam olarak 46.379 sığır besleniyordu. Buna göre, sahamızdaki sığırların 1 / 3 i yaylaya çıkarılmaktadır. Yaylalardaki koyun ve keçi sayısı ise, köylerdeki rakamın altında bir değere sahiptir. Her kö-

yün hayvan sayısının toplanması suretiyle elde edilen rakamlara göre burada, 11.798 koyun, 4.230 keçi mevcuttur. Bunların hepsinin yaylaya çıkmış olması gerekir. Halbuki, yaylalarda elde ettiğimiz rakamlara göre, 11.798 civarında olması gereken koyun miktarı 5.945 adet; 4.230 civarında olması gereken keçi sayısı ise 1.165 adettir. Rakamlardaki bu uyumsuzluğu, iki şekilde yorumlayabiliriz: Ya köylülerin yaylalarda bize verdikleri hayvan sayısı bazı endişelerin tesiri ile gerçek değer in altında olmuştur veya yöremiz köylerindeki bir kısım koyun ve keçi, İspir yaylalarına götürülmüştür. Rakamların birbirine uymamasına, her iki faktörün ayrı ayrı tesir etmiş olması mümkündür.

Yaylalarda beslenen hayvanların sütünden elde edilen yağ ve peynir, çoğu ailelerin kendi kışlık ihtiyaçlarını ancak karşılar. Koca bir yayla mevsiminde bir ineğin sütünden elde edilen yağ ve peynir miktarı düşük bir değer arz eder. Bu konuda, muhtelif yaylalarda elde ettiğimiz rakamlar birbirini tutmamaktadır. Meselâ, Mecoğ yaylasında bir ineğin sütünden yayla mevsimi sonunda 10 kilo yağ 20 kilo peynir imal edildiği belirtilirken, başka bir yaylada ancak 3 kilo yağ, 7 kilo peynir elde edildiği anlatılıyordu. Bu yüzden, verilen rakamların ortalamasını almayı uygun bulduk. Buna göre, genel olarak 5 ay süren yayla mevsimi nihayetinde ortalama, bir ineğin sütünden 7 kilo yağ, 14 kilo peynir ve 4 kilo çökelek elde edilerek köye indirilir. -Bu arada, peynirlerin yağsız, sert yani düşük kaliteli olduğunu belirtmek isteriz- Sağılan 5 ineğe sahip olan bir aile, yayladan 35 kilo yağ, 70 kilo peynir ve 20 kilo çökelekle köye dönmektedir. Yağın kilosunu 20 lira, peynirin kilosunu 5 lira ve çökeleğin kilosunu da 2 liradan hesap edersek, bir ineğin sütünden 218 liralık, 5 ineğin sütünden ise 1090 liralık malzeme ile köye dönmek mümkün olmaktadır. Burada bir noktaya dikkati çekmek isteriz: Yaylalarda fazla hayvanı olan aileler, genellikle kalabalık ailelerdir. Ayrıca, yayladaki hayvanların hepsinin sağılmadığını göz önünde bulundurmak lâzımdır. Buna göre, 5 sağılan ineğe sahip bir ailenin en aşağı 10 kişiden müteşekkil olduğunu ve 5 aylık yayla mevsimi sonunda şahıs başına 100 liralık bir gelire köye dönüldüğünü söyleyebiliriz. Görülüyor ki, yaylacılık faaliyetinden elde edilen ürünün değeri çok düşüktür. Sadece, sığırın yanında koyun ve keçi besleyen bazı aileler, yaylacılığı, ticari bir gaye ile yapmaktadırlar. 100-200-300 civarında koyun besleyen bu ailelerin sayısı fazla değildir.

Yayla halkı, süt mamullerinden başka bütün yiyecek ihtiyacını, köyünden veya en yakın ticaret merkezlerinden getirir. Yaylacı, ekmeklik ununu, şekeri, tuzu, sebze ve meyveyi katırlara yükleyerek yaylaya çıkarır. Katırlar ve atlar, yaylacıların en büyük yardımcılarındandır. Her türlü ihtiyaç, bu hayvanlar vasıtası ile çıkarılır. Isınmak, sütü pişirmek, yemek yapmak için lüzumlu olan odunlar, ormandan ağaçlar kesilmek suretiyle temin edilir ve katırlara yüklenip yaylaya çıkarılır. Sahamızdaki 45 yaylada, odun elde etmek için her sene yüzlerce ağacın kesildiğini düşünürsek,

yaylacılık faaliyetinin ormanlara ne kadar zarar verdiğini kolayca kavrayabiliriz.

Fırtına deresi havzasının güney ve doğusunda sıralanan Çiçekli, Kale, Baş, Elevit, Terevit, Karonç, Hapivanak, Palovit, Samistal gibi yaylalar halkı, bazı ihtiyaçlarını Rize dağlarının güney yamacında sıralanan İspir köylerinden getirilen malzeme ile karşılarlar. Bu köylerde yetiştirilen soğan, patates, domates gibi bazı sebzeler, yaş üzüm ve dut kurusu gibi meyveler katırlara yüklenip, yukarda saydığımız yaylalara getirilerek satılır. Elde ettikleri ürünleri satacak pazar bulamayan İspir köyleri halından bazıları, yüklü hayvanlarla beraber yağmur, sis, soğuk demeden Karadeniz bölgesinin bu en arızalı, sarp dağlarında günlerce yayla yayla dolaşarak bir kaç kuruş kazanmak için gayret sarf etmektedirler. Böylece, sahamızdaki bazı yaylalar, yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmını ayaklarına kadar gelen bu satıcılardan temin edebilmektedirler.

Yayla mıntıkasında göze çarpan bir diğer faaliyet de ot biçmektir. Bu sahada yer alan bazı köy ve yaylalarda belirli sahalarda ot yetiştirilir. Meselâ, Fırtına deresi yukarı çığırında yer alan Çamlıhemşin'e bağlı Sıraköy, Ortayayla ve Ortaklar'da (Resim: 5) ayrıca Elevit, Terevit, Palovit yaylalarında, alçak taş duvarlarla çevrilmiş alanlarda, gübrelemek

Resim: 5- Kaynaklarını Doğu Karadeniz'in en yüksek dağlarından alan Fırtına deresinin yukarı çığırında, yayla sahasında sıralanmış 2100 metre yüksekliğinde üç köy: Geride Sıraköy, ortada Ortayayla ve önde Ortaklar. İdarî bakımdan Çamlıhemşin'e bağlı olan bu üç dağ köyünde sadece hayvancılıkla uğraşılır.

(Foto: A. Tandoğan)

hatta sulamak suretiyle ot yetiştirilmektedir¹. Yaz mevsiminde büyüyen otlar, Ağustosun 15-20 sinde tırpanla biçilmeye başlanır. Ot biçme zamanında yaylalar kalabalıklaşır, şenlenir. Otları biçmek için, köyde bulunan erkekler yaylaya çıkarlar. Yağmur yağmaz, sis bastırmazsa kadın ve erkekler beraberce otları biçerler. Otlar toplandıktan sonra boş kalan saha, hayvan gübresi ile gübrelenir ve gene gelecek sene aynı tarihte biçilir. Elde edilen otlar kurutulularak erkesi sene yaylaya çıkıldığı zaman, henüz karın yerden kalkmadığı, otların gelişmediği ilk aylarda hayvanlara yedirilmek üzere depo edilir. Aynı şekilde, mezraların çevresinde biçilen otlar da, gelecek sene yayla mevsiminin ilk günlerinde hayvanlara yedirmek gayesi ile muhafaza edilir.

Yaylacılık, yorucu ve zahmeti çok bir faaliyet olmasına rağmen köylü, bunu zevkli bir iş haline getirmeyi bilmiştir. Çayeli, Pazar, Çamlıhemşin yaylalarında Ağustosun ilk haftası içinde Vartivor denilen eğlenceler tertiplenir. Bu eğlencelere katılmak için, köylerde bulunanların çoğu yaylaya çıkar. Yaylacı köyler adeta boşalır. Bütün yayla evleri, tıklım tıklım dolar; genç kızlar, delikanlılar, kadını, erkeği, genci, ihtiyarı en güzel elbiselerini giyer, günlerce sabahlara kadar horon oynarlar. Bu eğlenceler sırasında tabancalar atılır, yüzlerce mermi sıkılır.

Çayeli-Pazar yöresi halkının istifade ettiği 45 yayla arasında birkaçı, diğerlerine nazaran daha fazla hayvan barındırmaktadır (Harita: 4). Bu büyük yaylaları doğudan batıya doğru şöyle sıralayabiliriz: Samistal, Palovit, Terevit, Başyayla, Kale, Verçembek, Çermeşk, Kılınçhaç, Ambarlı ve Hodgoğns yaylası. Saydığımız bu yayların her birinde sığır, koyun ve keçi toplamı 1000-2000 arasında değişir. Burada 10 büyük yaylanın 9 unun Fırtına deresi kabul havzası içinde, 1 tanesinin de Büyükdere'nin yukarı çıkırında İncesu vadisinde yer aldığı dikkati çeker. Bu durum gösteriyor ki, Doğu Karadeniz bölgesinin en büyük akarsularından olan Fırtına deresi havzası, önemli yaylacılık sahalarından birine tekabül etmektedir. Bu yaylalara, sadece Pazar ilçesine bağlı köyler halkı değil, aynı zamanda Çayeli ve Çamlıhemşine bağlı köy sakinleri de çıkmaktadır. Halbuki, Büyükdere kabul havzası içindeki yaylalardan sadece Çayeli köyleri istifade etmektedir. Demek oluyor ki, yaylacılıkla uğraşan Çayeli köyleri halkı, İkizdere ve Çayeli ilçe hudutları içinde yer alan yaylalardan başka, Çamlıhemşin ilçesi sınırları dahilindeki Fırtına deresi kabul havzasında sıralanan yaylalara da çıkmaktadırlar. Yukarda, hayvan sayısı fazla yaylalar arasında, İncesu buzul vadisinde bulunan Hodgoğns yaylasını da saymıştık. Büyükdere havzasında yer alan yaylalar, genellikle az miktarda hayvanı barındırdığı halde, Hodgoğns yaylasında hayvan sayısı neden yüksektir? Bu soru üzerinde biraz durmak isteriz. Hodgoğns yaylasında 1966 yılında 600 sığır, 1500 koyun mevcut idi. Çevresindeki yaylalar ise,

1 Tandoğan (A): Fırtına deresi yukarı çıkırının üç köyünde coğrafi müşahedeler.

ancak 200-500 hayvan barındırıyordu. Bu yaylada hayvan sayısının yüksek oluşu, yakınındaki İncesu köyü ile ilgilidir.

Yayla mıntıkasında yer alan 2100 m. yüksekliğindeki bu köy, yaz kış devamlı meskûndur (Resim 4). Yalnız bu köyde oturan nüfus miktarı, yaz ve kış mevsiminde farklı değerdedir. İncesu vadisinin sağ yamacında 65 evden müteşekkil olan köyde yazın oturan aile sayısı 75 ilâ 90 arasında değişir. Kışın bu köyde, ancak 16 aile kalır. Diğerleri, Rize'nin Çimenciler (25-30 aile), Karasu (25 aile), Muradiye (3 aile) köyleri ile Çayeli'nin Madenli (5-10 aile), Çataldere (6 aile), Uzundere (1 aile), Yenice (1 aile) köyelerine giderler. Ayrıca, 5-10 aile de, kış mevsimini hayvanları ile beraber Çemeroç mezarında geçirir. Demek oluyor ki, bu iskân yerinde (İncesu köyünde), yaylacılık mevsiminde nüfus artmakta, kışın ise azalmaktadır. En yakın köye 7-8 saatlik mesafede yer alan bu köyün halkı, iskân sahasının etrafında yetiştirilen arpa ile kara lahana, patates gibi bazı sebzeler dışında diğer bütün ihtiyaçlarını, hayvan ürünlerinden elde ettikleri gelirle satın almak zorundadır. Kış aylarında 2-3 metreyi bulan kar yağışının çevre ile irtibatı kesmesi sebebiyle köy halkı, kış için lüzumlu bütün yiyecek maddelerini ve diğer ihtiyaçlarını yaz mevsimi içinde temin etmek mecburiyetindedir. Evvelce bütün ihtiyaç maddeleri Rize'den satın alınırdı. Kafileler halinde 18 saatte Rize'ye gidilir ve alınan malzemeler katırlara yüklenererek köye dönülürdü. Mısır, tuz, gazyağı gibi önemli ihtiyaç maddeleri Rize'de bulunmazsa, Erzurum'a, Oltu'ya gidilirdi. Buralara gidiş-dönüş, 18 gün sürerdi. Bu gün, durum oldukça değişmiştir. Artık ihtiyaç maddeleri Rize'den değil, İkizdere'nin 2000 metre yüksekliğindeki, motorlu taşıtların işleyebildiği Çimil köyünden satın alınır. Kapitanpaşa yolunun bozuk oluşu, İncesu köyü halkının Çimil köyünden alışveriş yapmasına sebep olmuştur. Kışı İncesu köyünde geçirenler, yaz mevsiminde 5 saatlik mesafedeki Çimil köyünden çuval çuval mısır, buğday veya bunların ununu satın alarak katırlarla köye taşırlar. Devamlı iskân sahasından uzak olan bu köyde insanın en büyük yardımcısı katırlardır. Odundan una, şekere, tuza kadar her türlü malzeme, bu dayanıklı ve uysal hayvanlara taşıttırılır. Bu sebepten, İncesu köyünde, yaylada bulunanlarla beraber 40 kadar katır mevcuttur. İncesu köyü, sırf hayvan beslemek gayesi ile kurulmuştur. Geçici veya devamlı olarak bu köyde oturanların tek gayesi hayvan beslemektir. Yayla sahası içinde yer alan bu köyün ayrıca, iki yaylası daha vardır. Bunlardan biri, köye 3,5 km. mesafedeki Ortayayla (2315 m.), diğeri 5 km. uzaklıktaki Hodgoğns yaylasıdır (2500 m.). İşte, Hodgoğns yaylasında hayvan sayısının fazlalığı, esas meşgalesi hayvancılık olan İncesu köyünün yaylası olması ile ilgilidir.

Netice olarak, dağ köyleri hayvancılığı ve yaylacılık faaliyeti hakkında şunları söyleyebiliriz:

1- Yaylacılık faaliyeti, mahdut ziraat imkânına sahip olan dağ köylerinde hayvanları besleyecek miktarda ot bulunmamasının bir neticesi

olarak tezahür etmektedir. Ahırda hayvanını besleyemeyen köylü, yaz mevsiminde onları dağ çayırları sahasına çıkarmak zorunda kalır. Kısaca, yaylacılık faaliyeti, tabii şartların ve dolayısı ile ekonomik faktörlerin zarurî bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2- Yüzlerce ailenin, binlerce hayvanla türlü zahmetlere katlanarak, aşağı yukarı yılın yarısını yaylalarda geçirmesinin fayda ve mahsurları neler olabilir? Bu husus, konusunun can damarını teşkil eder. Yaylacılık sayesinde, ortalama 15.000 civarında dağ köyü halkı, ekonomik manada bir ziraî faaliyete imkân vermeyen sahada yaşayabilme imkânını elde etmektedir. Bununla beraber, ziraî faaliyet yanında yapılan yaylacılığın, dağ köyleri halkının geçimini temin ettiğini söyleyemeyiz. Bu sebepten, söz konusu alanda yaşayan halkın erkekleri gurbette çalışmak zorunda kalır. Ortaköy halkının-yani Hemşinlilerin- yurdun muhtelif bölgelerine dağılması, bu sebebe dayanır. Görülüyor ki, yaylacılık faaliyeti, önemli bir gelir kaynağı teşkil etmemektedir. Sadece, halkın yaşayabilmesi, beslenmesi için lüzumlu olan gıdanın bir kısmı temin edilmektedir.

3- Hayvanların, dolayısıyla halkın beslenmesinde rol oynayan yaylacılık faaliyetinin bazı mahsurları mevcuttur. Bilindiği gibi yaylalar, orman sınırlarının hemen üstünde yer alır. Yaylaya çıkarken ilk kademeyi teşkil eden mezzalar ise, orman içindedir. Yani mezzalar, ormanın tahribi ile açılan bir sahada yer alır. Mezzalardaki ve ormana yakın yaylalardaki evlerin hepsi, ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Bundan başka, yaylaların odun ihtiyacı gene ormandan temin edilir. Bunun neticesinde, ormanın üst sınırı bazı yerlerde büyük miktarda alçalmış, ormanın kalitesi düşmüş ve hesapsız, rasgele ağaç kesimi dolayısıyla geniş alanları, Rhododendron ve Vaccinium arctostophylos'lardan müteşekkil çalılar kaplamıştır. Böylece her sene, önemli bir yurt serveti tahrip edilmekte ve orman gelişme imkânını bulamamaktadır¹.

4- Yaylacılığın fayda ve mahzurlarına kısaca temas ettikten sonra, devletin bu konuda takip etmesi gereken yolu tespitte çalışalım: Daha önce de belirttiğimiz gibi dağ köyleri halkı, yaşayabilmek için kıyı halkına nazaran daha fazla hayvan beslemeğe ve yazın bu hayvanları yaylaya çıkarmaya mecburdur. Hal böyle iken, son senelerde çay ziraatinin gelişmesi sebebiyle yaylaya çıkarılan hayvan sayısında bir azalma görülmektedir. Burada şunu belirtmekte fayda var: Dağ köylerindeki çay ziraati, hiçbir zaman sahil şeridindeki seviyeye ulaşamaz. Bu itibarla, Kaptanpaşa ve Ortaköy bucağını içine alan sahada, hayvancılığı ihmal etmek mümkün değildir. Bu durumda, ormanların tahribi pahasına da olsa, yaylacılık faaliyetinin teşvik edilmesi faydalı olacaktır. En kısa zamanda, masrafı azaltıp geliri çoğaltacak tedbirleri almamız gerekir. Meselâ, bu alanda

1 Tandoğan (A): Çayeli-Pazar Yöresinin Fiziki Coğrafyası. A.Ü.D.T.C. Fak. Coğrafya Araştırmaları Derg. Sayı: 3-4.

devletin yapabileceği en büyük yardım, köyleri yaylalara bağlayacak, motorlu taşıtların işleyebileceği yolların inşasıdır. Böylece, ormanın işletilmesi kolaylaşacak ve ağaç kesiminin kontrol altına alınması imkânı doğacaktır. Ayrıca yol inşaatı, yaylacılığın maliyetini büyük ölçüde düşüreceği gibi, bu sahanın turizm yönünden gelişmesini teşvik edecektir. Bunun yanında, süt verimini arttıracak tedbirlerin alınması, modern peynir yapma usulünün köylüye öğretilmesi de ihmal edilmemelidir.

Çay ziraati ile uğraşan kıyı şeridi halkının süt, yoğurt gibi hayvan ürünlerine ihtiyacı büyüktür. Bu tarımsal faaliyet, köylüyü o derece meşgul etmektedir ki, ahırdaki bir iki ineğin beslenmesinde güçlük çekilmekte ve az sayıda hayvan, ihtiyacı karşılayamamaktadır. Bunun yanında, çay ziraati için veya dinlenmek gayesiyle yaz mevsiminde yurdun diğer köşelerinden köylere dönenler de, süte ve yoğurda hasret kalmaktadırlar. Çünkü, kimse satmıyor bu yiyecekleri; herkes kendi ihtiyacını karşılama çabası içinde. Bu sebepten, kıyı kesiminin hayvansal besin maddesi açığını kapatmak üzere, tarımsal geliri çok düşük olan dağ köylerinde hayvancılığın geliştirilmesi bir zaruret halini almaktadır. Bunun için, ya yaylacılığın ekonomik bir faaliyet haline getirilmesi çareleri araştırılmalı veya ahır hayvancılığının geliştirilmesi üzerinde durulmalıdır.

C- KÜMES HAYVANCILIĞI

Çayeli-Pazar ilçelerinde kümes hayvanı olarak tavuk, horoz ve çok az miktarda ördek beslenmektedir. Ziraat Teknisyenliğinden elde edilen bilgilere göre, 16.998 adedi Pazar'da 11.386 adedi Çayeli'de olmak üzere toplam 28.384 adet tavuk ve horoz beslenmektedir. Nüfus miktarının, kümes hayvanları sayısının üç katı olduğunu dikkate alırsak, bu rakamın çok düşük bir değer arz ettiğini söyleyebiliriz. Bir kişiye 1 kümes hayvanı dahi düşmüyor. Yukarıdaki rakama göre, ancak üç kişiye bir kümes hayvanı isabet etmektedir. Bu sebepten yöremizdeki kümes hayvanı sayısının, şahıs başına en az bir tane düşecek şekilde arttırılması gerekir. Ayrıca az yumurta veren yerli tavuk ırkı yerine, yumurta verimi yüksek cinslerin çoğaltılması lüzumuna temas etmek isteriz. Küçük yapılı yerli tavukların yumurta verimi, yılda 100 adet civarındadır. Yılın büyük bir kısmında, bilhassa soğuk mevsimde yumurtlamayan yerli tavukların yerine son senelerde yörede üretilmeye başlanan kiremit renkli iri plimut veya legorn tavuklarının beslenmesi ile yumurta istihsali büyük bir artış gösterecektir. Bu konuda, Tarım Bakanlığına bağlı Teknik Ziraat Müdürlüklerinin çalışmaları çok faydalı olmaktadır. Çayeli ve Pazar'da üretilen plimut cinsi civcivler halka dağıtılarak bu tavuk neslinin çoğaltılmasına çalışılıyor. Yumurta verimi yüksek, aynı zamanda et tavuğu olan bu cinsin halkın rağbetine mazhar olması, kümes hayvancılığının gelişmesi bakımından memnuniyet vericidir.

D- ARICILIK

Çayeli-Pazar ilçelerinde bilhassa dağ köylerinde arıcılık, oldukça yaygın bir faaliyet olarak göze çarpmaktadır. Kıyı şeridindeki sıcak ve nemli iklim, arıcılığın gelişmesini önler. Dağ köyleri ise, arıcılık bakımından daha müsait şartlara sahiptir. Bu sebepten, bilhassa 1000-1500 m. yükseklikleri arasındaki sahada arı kovanlarının çoğaldığı dikkati çeker. Meselâ, Çataldere köyünden İncesu vadisi boyunca yayla mıntıkasına doğru çıkarken, iri gövdeli, gayet yüksek kayın ve gürgen ağaçlarının dalları arasına yerleştirilmiş olan arı kovanlarına sık sık rastlarız. Hatta dağ köylerinde, gayet dik, çıkılması tehlikeli kayaların üzerine dahi, ayıların balları yiyecek tahrip etmesine meydan vermemek için kovanlar yerleştirilmektedir.

Araştırma sahamızın Çayeli bölümünde 14.991 adet, Pazar ilçesinde 2.006 olmak üzere, toplam 16.997 kovan mevcuttur. Kıyı köylerinde kovan sayısı azdır. Yüksek köylerde daha fazla arı kovanı vardır. Meselâ, Haremtepe köyünde 15 adet kovan mevcut iken, 850-1000 m. yüksekliğindeki Çataldere köyünde bu değer 1000 e yükselir. Kaptanpaşa ve Ortaköy bucaklarına bağlı köylerde, genellikle her ailenin bir miktar arı kovanı vardır.

Kovanlar, iri ağaç gövdelerinin oyulması ile meydana getirilir. Fenni kovan sayısı azdır. Bal istihsalı, iklime göre seneden seneye değişir. Sahamızda istihsal edilen toplam bal miktarı 27.041 kg. dır. Kıyı köylerinde elde edilen bala "deli bal" adı verilir. Bu ismin verilmesi sebepsiz değildir. Taze olarak yenen balın az miktarı dahi, zehir tesiri yapmakta, mahalli tabirle "bal tutmaktadır". Bir kaşık taze bal, şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi ve mide bulantısına sebep olmaktadır. Bu nedenle kıyı köylerinde elde edilen bal, taze olarak kullanılmamakta, ancak bir sene bekletildikten sonra yenmektedir. Dağ köylerinde istihsal edilen balın bir kısmı satılır, bir kısmı da mahallinde sarf edilir.

3 . BALIKÇILIK

Yurdumuzun üç tarafını çevreleyen denizler içersinde balıkçılık bakımından en müsait şartlara sahip olan, en zengin deniz, hiç şüphe yok ki Karadenizdir. Türkiye balık istihsalinin önemli bir kısmını Karadeniz karşılar. Karadeniz balık istihsalinin de takriben % 90 ı, Doğu Karadeniz av sahalarından elde edilmektedir. Bizim inceleme sahamız da, Türkiye'nin en önemli balık istihsal alanlarından birine tekabül eden Karadeniz'in doğu kıyısında yer alır.

Türkiye balık istihsalinin büyük bir kısmını karşılamasına rağmen Karadeniz, balıkçılık bakımından birçok önemli mahzurları ihtiva etmektedir. Bunların başında, Karadeniz sularında belirli bir derinlikten sonra oksijenin azalması ve onun yerini yüksek kesafette hidrojen sülfür gazının almasıdır. Bu itibarla, Karadeniz'in ancak üst su tabakaları can-

lıların yaşamasına elverişli bulunmaktadır. Genellikle 100 m. derinliğinden itibaren hidrojen sülfür gazı başlamakta ve dibe doğru bu nispet artarak ortalama 162 m. den itibaren balıkların yaşamasına imkân vermeyecek kesafete yükselmektedir. Canlıların yaşaması için lüzumlu oksijenin alt sınırı en fazla Rize dolaylarında 200 m. ye kadar inmektedir¹.

Karadeniz'in bir özelliği de, tuzluluk nispetinin çok düşük oluşudur. Bu durum, Karadeniz'e çeşitli türlerin yerleşmesini zorlaştırmakta ve geniş çapta elemeye tabi tutmaktadır.

Bazı elverişsiz faktörlere sahip olmasına rağmen, Karadeniz'de mevcut balık rezervinden gerekli şekilde istifade ettiğimizi söyleyemeyiz. Küçük teknelerle iptidai şekilde yapılan balık avcılığı ile mevcut balık sürülerinin ancak bir kısmı avlanabilmektedir. Meselâ, yöremiz sınırları dahilinde bulunan 146 balıkçı teknesinin % 55 i (81 adet) 1-25 beygir gücünde motorlarla donatılmış, 8-11 metre boyundaki küçük kayıklardan ibarettir (Resim: 6). 25-50 Beygir gücünde 16 adet, 51-100 beygir gücünde 12

Resim: 6- Doğu Karadeniz kıyılarında balıkçılık, genellikle küçük motorlu kayıklarla yapılır. Geri plânda görülen deniz motorları ile hem kıyı balıkçılığı yapılır, hem de açıkta yunus balığı avlanır.

(Foto: A. Tandoğan)

adet, 100-200 beygir gücünde de 12 adet motorlu tekne mevcuttur. Balıkçı teknelerinin çoğunluğunun küçük olmasından da anlaşılıyor ki, bu sahada daha ziyade kıyı balıkçılığı yapılmaktadır. Birkaç büyük tekneyle de açık deniz avcılığı yapılır.

1 Doğu Karadeniz Balıkçılığını Geliştirme Projesi. Ticaret Bakanlığı Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğü. Ankara, 1968.

Yöremizde balıkçılığın kıyı şekilleri ile yakın ilgisi vardır. Deniz motorlarının ve kayıkların karaya çekilmesine imkân veren kıyı düzlüklerine sahip yerlerde balıkçılık yapılabilmektedir. Dik, falezli kıyıya sahip olan Kemer, Örnek gibi köylerde balıkçılık veya denizcilikle ilgili bir faaliyet mevcut değildir. Bu sebepten, kıyı şekilleri, balıkçılığı tahdit etmiştir; balıkçılıkla uğraşan köy ve mahallelerin sayısı azdır. Yöremiz kıyılarının şu kısımlarında balıkçılık faaliyeti mevcuttur: Çayeli'nin Limanköy, Camialtı, Yaka, Merkez, Yalı, B. Taşhane, Taşhane, K. Taşhane, Kesmetaş mahalleleri ile Pazar'a bağlı Merdivenli, Balıkçı, Hisarlı, İkiztepe köyleri ve Soğuksu, Kirazlık Mahallelerinde.

Mevcut balıkçı teknelerinin büyük bir kısmı, kıyı avcılığında kullanılır. Ağ, olta veya kepçe ile avlanan balıklar, kısa müddet içinde kıyıda satışa arz edilir. En fazla, çevirme ağları ile balık avlanır. Akşam üzeri, 100-200 m. boyundaki ağlar denize kurulur ve sabahleyin toplanır. Bu usulle çok çeşitli balık türleri yakalanmaktadır. Bir de, gece lüks ışığında zoka ve kepçelerle balık avcılığı yapılır. Zoka ile bir tanesi 1,5-2 kg. gelen iri istavritler yakalanır. Kepçe yardımıyla, gece lüks ışığına satıhta yüzerek gelen sargan balığı avlanır.

Rize ili kıyılarında, en fazla yakalanan balık türleri ve miktarları şöyle sıralanır: Palamut 520 ton, 285 ton hamsi, 128 ton kefal, 121 ton barbunya, 57 ton kalkan. Bundan başka, bol miktarda sargan balığı da yakalanır. Ayrıca, bunlara izmarit, mezigit, lüfer, kırlangıç, torik, karagöz, tirsî, levrek balıklarını da ilâve edebiliriz. Yakalanan istavrit ve hamsinin bir kısmı taze olarak kullanılır, bir kısmı da tuzlanarak salamura yapılır. Diğer balıkların hepsi, taze olarak kullanılır.

Yöremiz kıyılarında tatbik edilen bir diğer balık avlama şekline temas etmek isteriz. Bu, dinamit atılarak kefal balıklarının avlanması usulüdür. Yaz aylarında kıyıya çok yakın bir şekilde sürüler halinde seyreden kefal- lar, kıyıdan dinamit atılarak avlanır. Sürü miktarına, dinamiti atanın maharetine göre, bir defada 10-15 kefal avlamak mümkün olur. Bu tür avcılık, denizin berrak, dalgasız olduğu günlerde yapılır. Dinamitin atıldığı yerin civarında olan büyük, küçük bütün balıkların ölmesine sebep olan bu avlanma şekli, muhakkak ki kıyı balıkçılığının gelişmesine önemli ölçüde olumsuz etki yapmaktadır. Bütün Doğu Karadeniz kıyılarında revaçta olan bu avlanma şeklinin önüne geçilmesi için lüzumlu tedbirlerin alınması gerekir. Deniz kıyısındaki bu tahripkâr faaliyetin akarsulara da teşmil edildiğini üzümlere belirtmek isteriz.

Açık deniz avcılığı, 100-200beygir gücünde motorlarla teçhiz edilmiş 20-40 tonluk balıkçı tekneleri ile yapılır. Süratli, manevra kabiliyeti yüksek bu deniz motorları ile Karadeniz'de, Ekim-Haziran arasındaki devrede yunus balığı avlanır. Bu avcılıkla, Çayeli'nin Taşhane mahallesi, Pazar'ın Balıkçı köyü balıkçıları meşgul olur. Ağırlıkları 40-180 kg. arasında değişen yunus

balıkları, etinden yağ ve un elde etmek üzere avlanır. Balık yağının mühim bir kısmı sülfürik asitle muamele edilerek deri sanayiinde kullanılır. Protein bakımından zengin olan balık unu hayvan yemlerinin vazgeçilmez temel maddesidir. Bu bakımdan, yunus balığı avcılığının önemi büyüktür. Bundan başka, yunus balığı avcılığının önemli bir faydası da şudur: Yunus balığı, hamsiden istavrite kadar, büyüklü küçüklü çok çeşitli balıkları yiyerek geçinir. Bu sebepten, yunus balığının çoğalması, küçük balık istihsalinin düşmesine yol açar. Böylece, Yunus balığının avlanması ile çift yönlü bir kazanç sağlanmış oluyor. Yunus balığı avcılığı, 5-6-7 kişilik bir ekiple yapılır. Lüzumlu yiyecek, içecek ve av malzemesi ile yüklenen deniz motorlarıyla kıyıda 15-20 saat uzakta, yunus balığı sürüleri günlerce kovalanır. Hava durumu müsaitse, bir hafta, 10 gün devamlı yunus balığı avlanır. Karadeniz'de, Rus, Bulgar, Romen balıkçıları ile yan yana yunus balığı avcılığı yapılır. Türk balıkçıları, yunus balıklarını mavzerle vurarak avlarlar. Kurşunla avlamanın bazı mahzurları sebebiyle Rus, Bulgar ve Romen balıkçıların, yunus balıklarını ağlarla yakaladıkları ifade ediliyor. Tüfekle balık avcılığı, ancak denizin durgun olduğu zamanlarda mümkündür. Deniz dalgalı iken yunus balığını avlamak güçtür; hareket halindeki balığı, mütemediyen sallanan bir tekne üzerinden ateş ederek vurma ihtimali düşüktür. Denizin sakin olduğu zamanlarda dahi, atılan her kurşunla yunus balığını öldürmek mümkün değildir. Bir kısmı, yaralı olarak dibe dalar. Ayrıca mavzer sesi, yunus balığı sürülerini ürkütür, dağıtır. Bundan başka, kurşunla öldürülen yunus balığının derisinden istifade imkânı ortadan kalkmaktadır. Halbuki yunus balığı, derisi zedelenmeyecek şekilde avlanırsa, dünya piyasasında daima pazarı olan birinci kalite süet deri imal etmek mümkün olur.

Avlanan yunus balıklarından yağ elde etme işlemi, 1965 yılından önce bizzat avcılar tarafından yürütülürdü. Deniz kıyısında kurulan büyük kazanlarda yunus balığı eritilerek yağ elde edilirdi. Bilhassa Balıkçı köyü, bu faaliyetin önemli merkezi halindeydi. Bir kısım yunus balıkları da, gübre olarak kullanılmak üzere köylüye satılırdı. Yunus balığı, istihsal merkezlerinin çevresindeki köylerde, hayvan gübresinden sonra kullanılan ikinci bir gübre nevini teşkil ediyordu. Ağırıkları 50-100 kg. arasında değişen kocaman yunus balıkları, büyük bir zahmetle gübrelenecek tarlanın yuvarısına taşınır; burada açılan çukurlara doldurularak çürümeye terk edilirdi ve zamanı gelince gübre olarak kullanılırdı. Bugün artık oldukça yaygın bir şekilde kullanılan suni gübre, bu faaliyete son vermiştir. Halen avlanan yunus balıklarının bir kısmı, 1958 yılından beri işletmeye açılmayan ve inşa edildikten 6 sene sonra, 1964 yılında faaliyete geçen yegâne modern sınaî balık işletme fabrikası olan Trabzon Balık Unu ve Yağı Fabrikası'na satılır ve bir kısmı da, daha kazançlı olduğu için balıkçıları tarafından yağı çıkarılmak üzere işleme tabi tutulur. Yunus balığı avcılığı ile uğraşanlar, gerektiğinde hamsi, istavrit gibi küçük balıkları da avlarlar.

Yöremiz kıyı balıkçılığında, 10-15 sene evveline nazaran bir gelişmenin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Evvelce kıyı balıkçılığı, daha ziyade kürekle çekilen kayıklarla yapılırdı. Lüzumlu ağları, balıkçılar kendileri örüyordu. Kendirden ince ipler yapılır ve bunlarla ağ takımı örülürdü. Bugün artık, kürekle çekilen kayıkların yerini motorlu kayıklar almış; elle örülen ağlar, yerini naylon ağlara terk etmiştir.

Sahamızda tutulan balıkların fiyatları, son senelerde büyük bir artış kaydetmiştir. Dört beş sene önce, tanesi 75-125 kuruştan satın alınan iri istavritler bugün 2,5-3 liraya veriliyor. Çay ziraati sayesinde köylünün eline geçen paranın artması ile balığa olan talep de çoğalmış ve bu sebepten fiyatlar yükselmiştir. Ayrıca, bazı tüccarların, kıyıya yanaşan teknelerden yakalanan balığı toptan alarak Ankara gibi merkezlere sevk etmeleri de fiyatların yükselmesine tesir etmektedir. Bu ticarî ilişki, hem balıkçılara hem de tüccara fayda sağlamakta fakat, yöre halkı, beslenme yönünden büyük bir kayba uğramaktadır. Yöremizde üretilen besin maddeleri miktarı mahduttur. Bitkisel ve hayvansal ürünler, ihtiyaca cevap vermekten uzaktır. Gıda maddelerinin bir kısmını gayet pahalı bir fiyatla satın almak zorunda kalan yöre halkının beslenmesinde, önemli bir besin maddesi olan balığın rolü mühimdir. Bu sebepten ancak, ihtiyaç fazlası balığın ihracı söz konusu olmalıdır. Elde edilen balık, önce halkın ihtiyacını karşılamalı, artan kısım başka bölgelere sevk edilmelidir. Bunun için, yöremizde buzhanelerin tesisi gerekmektedir. Böylece, hem balık fiyatlarında kısa süre içinde görülen büyük iniş ve çıkışları önlemek¹, hem de gerektiği zaman ihraç etmek mümkün olur.

4. ORMANCILIK

Yöremiz ormanları, Devlet Orman İşletmesi Bölge Şeflikleri tarafından işletilmektedir. Bölge şeflikleri, yöremizde üç seride faaliyet göstermektedir: Büyükdere vadisinde Çürükbel ve Uzundere, Pazar deresi vadisinde Kantarlı serisi. Çürükbel serisi, Çataldere köyü ile Okçular dağı arasındaki kısma tekabül eder. Uzundere serisi, Uzundere vadisini; Kantarlı serisi de, Pazar'ın en yüksek yerleşme mevki olan Kantarlı köyünün yukarısını içine alır. Sözü geçen bu üç vadede, şüceyrat=diri örtü tabir edilen orman gülü, ayı üzümü, yabani kara yemiş v.s. den müteşekkil, ormanın gelişmesini önleyen çalı ve ağaççıklarla mücadele edilir, ağaçlandırma yapılır ve tomruk istihsal edilir. Ayrıca, ormanın işletilebilmesi için yollar yapılır. Bütün bu çalışmalar, insan gücüne dayanır. Yani, orman işletmelerinin faaliyeti, daimî veya muvakkat bir işçi topluluğu vasıtasıyla yürütülür.

Adı geçen üç seride, odun ve tomruk istihsal ile yol inşaatında genellikle 400-500 işçi çalışmaktadır. Odun istihsali, şüceyratın yani, çalı ve ağaç-

¹ Balık istihsali yüksek olduğu zamanlarda fiyatlar düşmekte, istihsalin azalması halinde ise fiyatlar birdenbire artmaktadır.

cıkların kesilmesi suretiyle yapılır. İşçiler tarafından kesilen bu zararlı orman elemanları, yol kenarına taşınır ve burada standart bir ölçüye göre istif edilir. Eni, boyu 100 cm., yüksekliği 110 cm. olan bir odun istifine "ster" tabir edilir. Bir ster kuru'odun 300-350 kg., yaş odun ise 400 kg. gelir. İşçilere, ster sayısına göre ücret verilir. 1968 yılında 1 ster odunu Devlet Orman İşletmesi, işçilerden 10-25 lira arasında değişen bir fiyatla satın aldı ve 33-35 liradan sattı. İstihsal edilen odun, Rize, Pazar, Çayeli gibi şehirlerin resmî daireleri, askerî birlikler, çay fabrikaları ve memurlar tarafından satın alınır. Sahamızda 1967 yılında 14.092 ster odun istihsal edilmiş ve işçilere 290.000 lira civarında para ödenmiştir.

Çayeli-Pazar ilçeleri orman sahasında iki mevkide yol inşaatı devam etmektedir. Biri Pazar deresi vadisinde, diğeri İncesu vadisinde. 850 metreye kadar çıkmış olan Pazar deresi vadisindeki yol, Hacı Süleyman'ın mezrası denilen mevkiye, 1170 m. yüksekliğe çıkacaktır. İncesu vadisindeki yolun inşaatına 1968 yılında başlanmış ve henüz 1 km. kadar ancak ilerlemiştir.

Ormancılıkla ilgili işlerde çalışanların büyük bir kısmı, bölgemiz dışından gelir. Bilhassa Artvin, Yusufeli, Şavşat, Çaykara, Akçaabat, Sürmene dolaylarından gelenler çoğunluktadır. Orman işlerinde çalışan işçilerin ancak 1 / 10 u, yöremiz köylerinden gelir. Bu, ilgi çekici bir durumdur. Köyünde ziraat, hayvancılık gibi faaliyetlerle geçimini sağlayamayan yöremiz halkı, yol inşaatı, odun ve tomruk istihsalı gibi ağır işlerde çalışma yerine, büyük şehirlerde daha fazla gelir getiren işleri tercih etmektedir. Meselâ, Ortaköy ve Kaptanpaşa bucaklarına bağlı köylerin erkekleri, İstanbul, Ankara, İzmir, Samsun gibi büyük şehirlerde otel, pastane, lokanta, fırın işletirler veya bu iş yerlerinde çalışırlar.

5 . ÇAYELİ-PAZAR İLÇELERİNDE SANAYİ

Çayeli-Pazar ilçelerinde en önde gelen sanayi kolu, çay imalât sanayidir. Çay ziraati bahsinde de belirttiğimiz gibi, bu sahada 4 çay fabrikası faaliyet halindedir. Bunlar, Çayeli, Pazar, Musadağı ve Büyükköy çay fabrikalarıdır (Resim: 7). Adı geçen fabrikalar, çevre köylerdeki erkekler için iyi bir iş sahası teşkil eder. Fabrikalarda çalışan daimî ve muvakkat işçi sayısı 3103 dür. Bunun 2499 u muvakkat, 604 kişisi de daimî işçi olarak çalışır. Muvakkat işçiler, çay kampanyasının başladığı Nisan, Mayıs aylarından Kasım ayına kadar süren devre içinde çalışırlar. Fabrikalardaki işçi sayısı, büyüklüklerine göre değişir. En fazla Çayeli Çay Fabrikası 303 daimî, 1372 muvakkat işçi olmak üzere toplam 1675 işçi çalıştırır. Onu, Pazar, Musadağı ve Büyükköy Çay Fabrikaları takip eder (Tablo: 10). Çay fabrikalarında çalışan işçi sayısı, mubayaa edilen yaş çay yaprağı miktarına göre aydan aya değişir. Bir vejetasyon devresi esnasında çay bitkisi, normal şartlarda 3 defa sürgün verir. Genellikle birinci sürgün devresi 27 Nisan-25 Haziran; ikinci sürgün devresi 14 Temmuz- 22 Ağus-

Resim: 7- Çayeli'ye bağlı Büyükköy bucağı merkezi (solda) ve Büyükköy çay atölyesi (sağda). Deniz kıyısından 12 km. içeride bir çay atölyesinin kurulması, bu mntıkada çay ziraatini teşvik etmiş ve bu sebepten resimde de görüldüğü gibi arazinin büyük bir kısmı çay bahçelerine tahsis edilmiştir.

(Foto: A. Tandoğan)

Tablo 10. Çayeli-Pazar ilçelerinde faaliyet halinde bulunan 4 çay fabrikasında çalışan daimî ve muvakkat işçilerin miktarı.

	İşçi Sayısı	
	Daimî	Muvakkat İşçi
Çayeli	303	1372
Pazar	136	544
Musadağı	91	301
Büyükköy	74	282
Toplam	604	2499

tos; üçüncü sürgün devresi de 10 Eylül-18 Ekim arasında olur. İstihsal, birinci sürgün devresinden itibaren yavaş yavaş azalır. En yüksek istihsal, birinci sürgün devresine rastlar. Bilhassa Mayıs ayı içinde, yıllık istihsalin % 40 ı elde edilir. Bu sebepten çay fabrikalarında, I. ve II. sürgün devre-

lerinde, bilhassa Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında çalıştırılan işçi sayısı en yüksek değere ulaşır. Tablo 11 de, Pazar Çay Fabrikasında 1966 yılında çalışan işçi sayısının aylara göre dağılışı gösterilmiştir. Buna göre, 1966 yılı çay kampanyası süresince en fazla Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında işçi alınmış, Ağustostan itibaren işçi sayısı azalmaya başlamıştır.

Çay fabrikalarındaki iş sahasından başka, çay alım evleri de, çay endüstrisi ile ilgili bir diğer çalışma alanı teşkil eder. Müstahsilin elindeki çaylar, çay üretme sahalarının merkezi yerinde inşa edilen çay alım evlerindeki görevli memurlar tarafından tartılarak alınır. Çayeli-Pazar ilçelerinde, 1966 yılında 68 çay alım evi faaliyet halinde idi. Bunların 53 'ü Çayeli, 15'i de Pazar ilçesi sınırları dahilinde yer alıyordu. Her çay alım evinde ortalama 3 görevli bulunur. Biri, müstahsilin getirdiği yaş çay yaprağının kalitesini kontrol eder; gerekli evsafa haiz olmayan çayları kabul etmez. Diğeri, çayları kantarla tartar; üçüncüsü de, yaş çay yaprağı miktarını kaydeder. 1968 yılında 68 çay alım evinde görevli memur sayısı, 204 kişi civarında idi. Bugün bu rakamın, çok daha yüksek bir değere ulaştığını söyleyebiliriz. Çünkü, her geçen sene çay alım evlerinin sayısı artmaktadır. Meselâ 1966 yılında Pazar ilçesinde ancak 15 alım evi mevcut iken, 2 sene sonra bu rakam 2 misli bir değere ulaşmış ve çay alım evlerinin sayısı 33'ü bulmuştur. Böylece, çay fabrikaları ile alım evlerinin, yöre halkı için iyi bir iş yeri olduğu anlaşılıyor.

Diğer sanayi kolları, küçük işletmeler halindedir. Bunlar arasında doğramacılık, demircilik, bakırcılık gibi faaliyetler yer alır. En yaygın olanı, ağaç sanayiidir. Yörede ormanların geniş yer kaplaması, ağaç sanayiinin gelişmesini teşvik etmiştir. Bu sebepten, ilçe ve bucak merkezlerinin hepsinde birçok doğrama atölyesine rastlamak mümkündür. Ayrıca her köyde, inşaatlarda çalışan marangoz ustası mevcuttur. Demirci ve bakırcı atölyelerini, ilçe ve bucak merkezleri ile Armutlu, Merdivenli, Elmalık gibi merkezî durumda olan köylerde görüyoruz.

Bazı kıyı köylerinde denizcilikle ilgili bir faaliyet, dikkat çekicidir. Bu, deniz tekneleri imalâtıdır. Taşhane, Merdivenli, Hisarlı köylerinin yalılarında, bilhassa küçük balıkçı tekneleri imal edilmektedir. Kara ulaşımının bugünkü kadar gelişmediği 10-15 sene öncesine kadar, 50-100 tonluk büyük tekneler inşa ediliyordu. Bilhassa Hisarlı köyü yalısında, "Çektirme" denilen baş ve kış tarafı sivri büyük deniz motorları yapılıyordu. Bu motorlu deniz araçları, çeşitli yüklerin naklinde kullanılıyordu. Son senelerde deniz kıyısını takip eden, şehirler arasındaki mesafeyi kısaltan muntazam yolların inşa edilmesi, kara ulaşımının deniz ulaşımından daha avantajlı duruma geçmesine sebep olmuş ve bu durum, deniz tekneleri imalâtını felce uğratmıştır. Artık büyük tekneler yapılmamakta, kıyı balıkçılığında kullanılan küçük tekneler, kayıklar inşa edilmektedir.

Deniz kıyısında, ev inşaatı ile ilgili başka bir faaliyet göze çarpmaktadır. Çay ziraati sayesinde maddi durumu düzelen halk, günün şartlarına

ÇAYELİ VE PAZAR İLÇELERİNİN EKONOMİK YAPISI

Tablo: 11. Pazar çay fabrikasında çalışan işçi sayısının aylara göre dağılışı.

	Ocak	Şub.	Mart	Nis.	May.	Haz.	Tem.	Ağst.	Eylül	Ekim	Kas.	Aralık
Daimî işçi sayısı	111	112	112	112	112	112	112	112	133	133	133	136
Muvakkat işçi sayısı	—	—	—	544	544	544	544	518	358	339	—	—
TOPLAM	111	112	112	656	656	656	656	630	491	472	133	136

uygun yeni evler inşa ettirmektedir. İnşaat malzemeleri arasında çakıl, kum ve çimentonun karıştırılması ile elde edilen briketler, önemli yer tutmaktadır. Çakıl ve kumun deniz kıyısından kolayca elde edilmesi dolayısıyla briketin ucuza mal olması, bu inşaat malzemesinin rağbet görmesine sebep olmuştur. Bu ilgi sebebiyle, deniz kıyısında Çayeli, Pazar ve Merdivenli köyünde briket imalâthaneleri faaliyete geçmiştir. Yaygın briket imalâtı, deniz kıyısındaki çakılların, zaten az miktarda olan kumların süratle ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Deniz kıyısından motorlu bir kayıkla seyahat edilirse, bütün plaj alanlarının köstebek yuvası gibi delik deşik edilmiş, kum ve çakılların bir yere yığılmış olduğu görülür. Halbuki, turistik bakımdan önem taşıyan bu plaj sahalarının tahrip edilmemesi gerekir. Rasgele bütün plaj alanlarının tahribinin önüne geçilerek, briket imalâtçılarına belirli kum ve çakıl sahaları tahsis edilmesi, bu problemin çözüm yollarından birini teşkil edebilir.

Sahamızda artık faaliyetini tatil etmiş olan küçük el sanatlarından bir diğerine temas etmek gerekir. Bu, kendir dokumacılığıdır. Bazı köylerde ailelerin bir kısmı, kendir liflerinden yapılan ince ipliklerle basit tezgâhlarda fanila gibi giyim eşyası dokurlardı. Bu faaliyeti, kapalı ekonominin bir delili olarak kabul edebiliriz. Çay ziraatinin gelişmesi, bu küçük el sanatının faaliyetini tatil etmesine sebep olmuştur. Maddi durumu düzelen köylü, artık dokumacılıkla uğraşmak lüzumunu hissetmiyor.

Netice olarak, istihsal edilen yaş çay yaprağının işlenmesi ile ilgili faaliyetlerin, Çayeli-Pazar ilçelerinin en önemli sanayi kolunu teşkil ettiğini; diğer küçük el sanatlarının, yerel bazı ihtiyaçlara cevap verdiğini söyleyebiliriz.

6 . ÇAYELİ-PAZAR İLÇELERİNDE ULAŞIM

Tarihin eski çağlarından beri Anadolu, Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Avrupa'yı Asya'nın Hind, Çin gibi kalabalık ülkelerine bağlayan en kısa kara yolu Anadolu'dan geçmektedir. Anadolu'yu batıdan doğuya doğru kat eden kıtalar arası kara yollarında trafik kesafeti fazladır. Aynı şekilde, İran'ı Karadeniz'e bağlayan Doğubevazıt-Erzurum-Trabzon transit yolu da, işlek yollar arasında yer alır. Çayeli-Pazar yöresi ise, böyle önemli milletlerarası yolların dışında kalır. Yöremiz, Hopa-Samsun arasında uzanan kıyı yolu üzerinde bulunur. Her ne kadar bu yol, Hopa üzerinden Doğu Anadolu'ya bağlanmakta ise de, Karadeniz bölgesi ile Doğu Anadolu bölgesi arasında önemli denebilecek ölçüde ticarî münasebetlerin gelişmemiş olması sebebiyle daha ziyade batıya açık bir pencere durumundadır. Sahamıza 60 km. mesafede bulunan Rus sınırı, Karadeniz sahil yolunun Batum gibi büyük merkezlerle irtibat kurmasına mani olur. Yani, Karadeniz sahil yolunun doğusu, siyasî bir sınırla kapatılmış durumdadır. Bu itibarla sahamızda trafik akımı daha çok batı yönünde cereyan eder. Bu akımın oldukça kesif olduğunu bilhassa

belirtmek isteriz. Trafik akım haritasında da görüldüğü üzere, yöremiz sahil yolunda 1967 yılında bir günde ortalama 242 otomobil, 176 kamyon ve 65 otobüs geçmektedir. Bu rakamlar, seneden seneye artmaktadır.

Karadeniz sahil yolu, sadece batı yönünde bir gidiş—geliş faaliyetine sahne olduğu halde, Türkiye'nin en işlek yolları arasında yer alması ilgi çekicidir. Memleketimizin en sık nüfuslu sahalarından birine tekabül eden yöremizde halkın önemli bir kısmı, İstanbul, Ankara, İzmir, Samsun, Sakarya, Zonguldak, Kocaeli gibi, daha ziyade deniz kıyısında yer alan büyük şehirlerde çalışmaktadır. Bu merkezlere, geçici veya daimî olarak yerleşen yöremiz halkı, köyü ile irtibatını hiçbir zaman kesmez. Son senelerde ulaşım şartlarının düzelmesi, bu irtibatı kolaylaştırmış; çay ziraati ise, yöremize olan ilginin artmasına sebep olmuştur.

Doğu Karadeniz kıyılarını boydan boya kat eden karayollarının, bazı kesimlerde tamamen deniz kıyısını takip edecek şekilde yeniden inşa edilmesi, mesafeyi kısaltmış, ulaşımı kolaylaştırmıştır. Meselâ, 15 sene kadar önce, Pazar'dan Samsun'a otobüsle ancak iki günde gidilebiliyordu. Bozuk ve dolambaçlı yollarda yapılan yolculuk, çok yorucu geçiyordu. Bugün aynı mesafe, 8-10 saatte kat ediliyor. Ayrıca, Samsun'u Çorum üzerinden Ankara'ya bağlayan yolun düzeltilmesi, yöremiz halkının Ankara ve İstanbul gibi merkezlerle kolayca irtibat tesis etmesini sağlamıştır. O kadar ki, Pazar'dan sabah kalkan bir yolcu otobüsü, ertesi günü sabahı İstanbul'a varabilmektedir. Ulaşım şartlarının bu derece düzelmesi, Çayeli ve Pazar'da direkt Ankara ve İstanbul'a giden otobüs seferlerinin tesis edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu iki merkezden, aşağı yukarı haftanın her günü Ankara'ya otobüs hareket eder. Gene Pazar ve Çayeli'den, haftanın belirli günlerinde direk İstanbul'a giden otobüsler mevcuttur. Ayrıca, her gün birçok otobüs ve minibüs, Trabzon ve Samsun seferi yapar.

Karayollarındaki bu kesif ulaşım faaliyetine karşılık, deniz ulaşımı son yıllarda büyük ölçüde gerilemiştir. Karayollarının gelişmesi oranında deniz ulaşımı önemini kaybetmiştir. Kara taşıtlarının bu günkü kadar bol ve yolların muntazam olmadığı devirlerde yöremiz, çevre ile irtibatını deniz yolu ile sağlıyordu. Çayeli-Pazar yöresi, 25 sene kadar önce lüzumlu ihtiyaç maddelerini yelkenli gemilerle Karadeniz bölgesinin iki önemli merkezi olan Trabzon ve Samsun'dan temin ediyordu. Yelkenli gemilerle yapılan bu ulaşım faaliyeti, çok güç şartlar altında cereyan ediyordu. Fırtınalı, azgın dalgalı Karadeniz, her sene birkaç gemiyi yutuyor ve birçok gemicinin mezarı oluyordu. Deniz teknelerine sonraları dizel motorlarının takılması ile bu tehlike ortadan kalktı. Halen Karadeniz'de, Devlet Deniz Yollarına ait gemilerin yanında, şahıslara ait birçok motorlu tekneler faaliyet halindedir. Çayeli ve Pazar iskeleleri bu deniz motorlarının uğrak yerlerindedir.

Pazar iskelesi, 1965 yılına kadar yolcu vapurlarının güzergâhı üzerinde bulunuyordu. İstanbul'dan gelen vapurlar, Rize'den sonra doğrudan doğruya Hopa'ya geçer, oradan İstanbul'a dönerken Pazar'a uğradı. Şehrin açığında demirleyen gemi, birkaç saat içinde yolcu ve yükünü aldıktan sonra Rize'ye hareket ederdi. Bu deniz ulaşımı, 1965 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Pazar iskelesinin dalgalar tarafından tahrip edilmesi, vapur seferlerinin kaldırılmasına vesile teşkil etti. Esasında deniz ulaşımı, kara yollarının rekabeti yüzünden önemini kaybetmiş ve nihayet yolcu vapurlarının Pazar'a uğramasına lüzum kalmamıştır. Yalnız, halen İstanbul, Zonguldak gibi şehirlerden ekspres vapurları ile Trabzon'a oradan kara yolu ile yöremize gelen yolcular mevcuttur. Trabzon'da muntazam bir limanın inşa edilmiş olması, yolcuların vapurdan herhangi bir araca lüzum kalmadan kolayca karaya çıkabilmeleri, Trabzon limanının yolcu nakliyatı bakımından önemini korumasını sağlamıştır.

Çayeli-Pazar arasındaki sahil yolunun inşasından önce motorlu deniz tekneleri, Merdivenli, Balıkçı, Hisarlı ve İkiztepe köylerinin yalılarına da uğrarlardı. Bu köylerin önünde demirleyen 25-100 ton kapasiteli gemiler, adı geçen köylerle çevre yerleşme sahalarının bilhassa yiyecek ile tuğla, kiremit gibi inşaat malzemelerini getirirlerdi. Çayeli ile Ardeşen arasında kıyıyı takip eden geniş ve muntazam karayolu, motorlu deniz araçlarının bu sahadaki faaliyetlerine son vermiştir.

Ulaşım 1963 yılında açılan Çayeli-Pazar arasındaki yeni sahil yolu, deniz kıyısında dizilen köylerin çevre ile irtibatını kolaylaştırmıştır (Resim: 8). Eski karayolu, 25 km. uzunluğunda idi. Yeni inşa edilen geniş sahil yolu, bu mesafeyi 6 km. kadar kısaltmış ve Çayeli-Pazar arasındaki mesafe 19 km. ye inmiştir. Eski yol ile Merdivenli köyünden bu iki merkeze 50-60 dakikada gidilmesine mukabil, yeni sahil yolunda bu süre, 10-15 dakikaya inmiştir. Ulaşım şartlarındaki düzelme, taşıt sayısının birdenbire büyük miktarda artmasına sebep olmuş ve bu yol, Türkiye'nin trafiği en kesif yolları arasına girmiştir.

Çayeli-Pazar ilçelerinde kıyıyı takip eden ana yoldan başka, bu yola dik olarak uzanan bir başka yol şebekesi daha mevcuttur. Bucak merkezleri ile çevresindeki köyleri sahile bağlayan bu yol ağı, genellikle vadileri takip eder (Harita: 5). Meselâ, Ortaköy, Kaptanpaşa ve Büyükköy bucağına bağlı köyleri kıyıya bağlayan yolların her biri, vadileri takip ederek uzanır (Resim: 2). Pazar vadi tabanını izleyen yol, Ortaköy bucağı merkezini geçip 850 m. yüksekliğe kadar çıkar. Bucak merkezinden yukarısı Orman İşletmesi tarafından inşa edilmiş ve 1170 m. yüksekliğe kadar çıkarılması plânlanmıştır.

Büyükdere vadisindeki yol, Çukurluhoca köyünü geçtikten sonra ikiye ayrılır. Batıdaki, Çataldere köyünün yukarısında Ligovi deresini takip ederek Okçular dağı eteğinde 1150 m. de sona erer. Bu orman yolundan yaylacılar, büyük ölçüde istifade ederler. Gene orman işletilmesi gayesiyle

Resim: 8- Çayeli ile Pazar'ı birbirine bağlayan ve deniz kıyısını takiben uzanan yeni sahil yolu. Arazinin deniz kıyısından itibaren dik bir şekilde yükseldiği dikkati çekiyor.

(Foto: A. Tandoğan)

inşa edilen diğer yol, Uzundere vadisini takip eder. İncesu vadisinden yukarıya doğru çıkacak olan üçüncü orman yolunun inşasına 1968 yılında başlanmıştır.

Büyükköy bucak merkezini Çayeli'ye bağlayan yol, o mıntıkadaki en yüksek yerleşme sahalarına, Altıntaş, Çavuşlu gibi 400-450 m. yüksekliğindeki mahallelere kadar çıkmaktadır.

Sahamız halkının çay ziraati sayesinde maddi durumunun düzelmesi, birçok köy yollarının inşa edilmesine imkân hazırlamıştır. Köylüler, sadece kendi güçleriyle veya bazı devlet kuruluşlarının yardımı ile yollar inşa ettirmektedirler. Müteahhitlerin buldozerlerini kiralayarak kısa zamanda yola kavuşmaktadırlar. Yol inşasında en büyük zorluk, yolun geçeceği güzergâhtaki arazi sahiplerini ikna etmektir. Bu mesele çoğu zaman, arazisi yol inşaatından büyük ölçüde zarar gören şahıslara bir miktar para verilmesi suretiyle çözümlenmektedir.

Yöremizde yeryüzü şekillerinin çok arızalı oluşu, yolların önemini kat kat artırmaktadır. Bu yollar sayesinde köylü, kısmen sırtıyla yük taşıma zahmetinden kurtulmuştur. Sırtla yük taşıma mecburiyeti, bölgemiz köylerinin en büyük sorunlarından birini teşkil eder. Daha ziyade yaylacılıkla uğraşan bazı aileler, yüklerini katır veya atlara taşıtmakta iseler de, genellikle yöremizin bütün köylerinde her türlü eşya sırtla taşınır. Bu taşıma işini de daha çok kadınlar yapar. Fındık ağacının ince dallarıyla örül-

müş sepet veya bir ipe kadın, unundan odununa, çayına kadar her şeyi sırtıyla taşımak zorundadır. Bu bölgede kadını yıpratın, onu vaktinden önce ihtiyarlatan, sırtta yük taşıma mecburiyetidir. inşa edilen köy yollarının bu sorunu çözümlendiğini söylememiz mümkün değildir. Çok parçalı ve eğimli bir topografya, dağınık yerleşme şekli, sırtla yük taşıma probleminin çözümünü güçleştirmektedir (Resim: 9). Pazar ve Çayeli'nin birçok köylerinde halk, yolun dolduramadığı bu boşluğu basit teleferik sistemi ile telafi etme yoluna gitmiştir. Bilhassa ev inşaatında bu sistemin büyük faydası olmaktadır. Çakıl, kum, çimento, demir, tuğla, kiremit, batta kereste gibi ağır inşaat malzemeleri, kamyonlarla köy yolunun belirli bir yerine getirilmekte, buradan itibaren kurman teleferik sistemi ile bütün bunlar, inşa mahalline taşınmaktadır. Bu şekilde, inşaat hem daha ucuza mal olmakta, hem de köylü, taşıma zahmetinden kurtulmaktadır.

Resim: 9- Doğu Karadeniz bölgesinde köylüyü en çok yoran sırtla yük taşıma işidir. Arazinin çok arızalı, parçalanmış olması ve iskânın dağınıklığı sebebiyle her köye veya mevkiye yol götürmek mümkün olmadığından köylü, her türlü malzemeyi o dik yokuşlardan yaz kış, yağmur çamur demeden sırtıyla taşımak mecburiyetindedir. İşte, daha küçük yaşta ot taşımak zorunda kalan sevimli bir köylü çocuğu.

(Foto: A. Tandoğan)

7. ÇAYELİ-PAZAR İLÇELERİNDE TİCARET

Önceki bahislerde gördük ki, sahamızda elde edilen en önemli ürün çaydır. 1966 yılında istihsal edilen 21.831.510 kg. çay yaprağına karşılık müstahsile, kilosu 350 kuruştan hesap edilmek üzere 76.410.285 lira ödenmiştir. Yaş çay yaprağından imal edilen kuru çay miktarının değerini hesap edersek, Çayeli-Pazar yöresinin Türkiye ekonomisine yapmış olduğu

katkının önemi anlaşılır. Yöremizde faaliyet halinde bulunan Çayeli, Pazar, Musadağı ve Büyükköy çay fabrikaları, toplam olarak 1962 yılında 2.246.101 kg., 1963 yılında 2.510.202 kg., 1964 yılında 2.576.851 kg., 1965 yılında 3.053.701 kg., ve nihayet 1966 yılında 5.104.416 kg. kuru çay imal etmişlerdir. 1966 yılında imal edilen kuru çayın değeri, kilosunu ortalama 50 lira olarak kabul ederse 255.220.800 liradır.

Devlet tarafından işletilen ve yurdun diğer bölgelerine sevk edilen maddelerden biri de kerestedir. Çayeli ve Pazar ormanlarından istihsal edilen tomruklar, Ardeşen Kereste Fabrikasında işlenmekte ve önemli bir kısmı, kâğıt imali için deniz yolu ile İzmit Kâğıt Fabrikasına sevk edilmektedir. Pazar iskelesinden 1966 yılında 3726 ton kereste, İzmit Kâğıt Fabrikasına gönderilmiştir.

Sahamızda istihsal edilip dışarıya sevk edilen diğer ürünler arasında fındık, puro tütününü, mandalina ve elma yer alır. Bunlardan puro tütününü Tekel idaresi tarafından satın alınır. İstihsal miktarı seneden seneye büyük ölçüde değişen fındık mahsülü, fındık kooperatifi ve tüccarlar tarafından satın alınarak dışarıya kamyonlarla sevk edilir. Elma ve mandalina satanların sayısı fazla değildir. Bu iki ürün, mühim bir ticarî değere sahip değildir.

Çayeli ve Pazar ilçelerinin ithal ettiği maddelerin çeşidi ve miktarı oldukça fazladır. İthal edilen malzemenin bir kısmı deniz yoluyla, bir kısmı da karayoluyla getirilir. Deniz yoluyla getirilen malzemeler Pazar ve Çayeli iskelelerine boşaltılır. Bunlar arasında bilhassa kömür, çimento, tuz, un ve çeşitli bakkaliye eşyası önemli yer tutar. Meselâ, 1966 yılında Pazar iskelesine yanaşan gemilerden 2073 ton kömür, 1321 ton çimento, 652 ton tuz, 581 ton un, 443 ton çeşitli bakkaliye eşyası, 215 ton tuğla ve kiremit, 107 ton mozaik ile 303 ton muhtelif malzeme boşaltılmıştır. Özetlersek, Pazar iskelesinden 1966 yılında toplam olarak 5695 ton çeşitli malzeme ithal edilmiş, buna mukabil 3726 ton kereste ihraç edilmiştir. Bazı yıllarda, ithal edilen maddeler arasında suni gübre de yer alır. Meselâ, 1967 yılında 8370 tonluk Yunan bandıralı bir gemi, 3000 ton suni gübre boşaltmıştır. Pazar ve Çayeli iskelelerine boşaltılan malzemelerden kömür, çay fabrikaları için Zonguldak'tan getirilir. Çimento, Bartın Çimento Fabrikasından; tuz, İzmir Çamaltı tuzlasından; un veya mısır, Samsun'dan; çeşitli bakkaliye eşyası Trabzon'dan; tuğla ve kiremit gene Barım-dan; mozaik ve muhtelif malzeme, İstanbul'dan getirilir.

Karayolu ile getirtilen malzemelerin başında buğday, buğday unu ve mısır yer alır. İstihsal edilen mısır, halkın birkaç aylık ekmeçlik ihtiyacına cevap verir. Bu sebepten yöre, ekmeçlik ihtiyacının büyük bir kısmını, hariçten ithal etmek suretiyle karşılamak zorunda kalmaktadır. Bundan dolayı, ithal edilen maddeler arasında buğday, buğday unu, mısır önemli bir yer işgal eder. Bu iki tahıldan buğday, daha fazla satın alınmak-

tadır. Buğdayın ve ununun mısıra nazaran daha ucuz olması, bu duruma büyük ölçüde tesir eder. Böylece halk, mısır ekmeği yeme alışkanlığını yavaş yavaş terk etmektedir.

Yukarda saydığımız ithal edilen malzemelerin hepsi batıdan gelir. Doğu yönünden satın alınan en dikkate değer malzeme ottur. Kamyonlarla balyalar halinde getirilen otlar, bilhassa Çayeli'nin çay ziraati bakımından gelişmiş kıyı köyleri halkı tarafından satın alınır. Otlar, tüccar ve Çaycılar Kooperatifi tarafından satılmakta ve bu faaliyet, hayvan beslenmesi bakımından önemli bir boşluğun doldurulmasına yardım etmektedir. Otan başka, Kars dolaylarından bir miktar kaşar peyniri ithal edilmektedir.

Bu bahsi bitirmeden sahamızın belirli mevkilerinde ticarî gayelerle teşekkül etmiş iskân ünitelerine temas etmek istiyoruz. Deniz kıyısında bir düzlüğün kenarında, iç kısımlarda vadi tabanında yer alan bu iskân noktaları, yakın çevrelerinin ticaret merkezleri durumundadırlar. Genellikle bakkal, kahvehane, berber, terzi, demirci dükkânlarını ihtiva eden bu ticarî merkezler, çevre köylerin en lüzumlu ihtiyaçlarını karşılarlar. Deniz kıyısındaki çarşılara misal olarak Merdivenli köyü yalısını alabiliriz. Merdivenli, Balıkçı, Kuzeyce, Güney, Örnek, Tektaş köylerinin ticarî merkezi olan bu çarşı, 6 bakkal dükkânı, 2 kahvehane, 1 marangoz atölyesi, 2 terzihane, 1 berber, 1 sobacı, 1 briket imalâthanesi, kayıkhaneler, muhtelif malzemelerin konulduğu depolarla bir büyük çay alım evinden müteşekkildir. Aynı büyüklükte olmamakla beraber, Balıkçı, Hisarlı, İkiztepe, Kirazlık yalısında da küçük çarşılar mevcuttur. Vadi boylarında yer alan önemli çarşıları şöyle sıralayabiliriz: Büyükdere vadisi boyunda aşağıdan yukarıya doğru, İncesirt, Madenli, Buzlupınar, Kaptanpaşa (Resim: 2) Çukurluhoca ve Çataldere çarşıları. Buzlupınar ve Çukurluhoca çarşıları, birer fırın ihtiva edecek derecede gelişmiştir. Denizden 850 m. yükseklikte yer alan Çataldere çarşısı, tabii birer yayla yolu olan İncesu ve Ligovi vadilerinin birleştiği bir mevkide kurulmuştur. Yaylacıların uğrak yeri olduğu için, bilhassa yaz mevsiminde faaldir. Büyükdere'ye aşağı çıkışında karışan Karağaç deresi boyunca, gene birçok küçük ticari merkezlere rastlanır. Bunların en gelişmişleri, Ortaköy, Gürgenli (Haytef), Armutlu ve Büyükköy çarşılarıdır. En büyüğü, bucak merkezi olan Büyükköy çarşısıdır (Resim: 7): 6 Bakkal dükkânı, 4 marangoz atölyesi, 4 terzihane, 2 elektrikçi, 2 karyolacı, 2 kahvehane, 1 fırın, 1 manifatura mağazası, 1 un deposu, 1 ayakkabıcı, 1 berber, 1 beşik imalâthanesi ihtiva eder. Çay fabrikası, ilkokul ve Sağlık Ocağının mevcudiyeti, çarşının ticarî faaliyetini arttırmaktadır.

Pazar deresi vadi tabanında yer alan en önemli ticaret merkezi, Ortaköy (Hemşin) çarşısıdır. Burada dükkânlar, Pazar deresinin sağ kıyısında muntazam bir beton yolun her iki tarafında sıralanmışlardır. Denizden 350 m. yüksekliğinde olan bu çarşı, yaylaya çıkmak için Üsküt dağına

aşmak zorunda kalan yaylacıların uğrak yeridir. Pazar vadisinin daha aşağı kısımlarında Taşköprü, Suçatı, Elmalık çarşıları yer alır.

Bu bahsi, sahamızın dünkü ve bugünkü ticarî faaliyetlerini karşılaştırarak bitirmek istiyoruz. Çayeli-Pazar İlçelerinde ithal ve ihraç edilen maddelerin çeşit ve miktarlarında, çay ziraatinin gelişmesi, başka bir ifade ile hayat seviyesinin yükselmesi, halkın satın alma gücünün artması ile ilgili olarak bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Meselâ, 15-10 sene kadar önce, ithal edilen maddelerin çeşit ve miktarı bugünküne nazaran çok azdı. Bunların arasında mısır, tuz, şeker gibi en basit, en lüzumlu yiyecek maddeleri ön sırayı işgal ediyordu. Ayrıca, tuğla, kiremit gibi inşaat malzemeleri de ithal edilenler arasında yer alıyordu. Bugün ise, ekmeçlik için mısırdan ziyade buğday, buğday unu satın alınıyor. Tuğla, kiremit gibi inşaat malzemelerine çimento ve demir ilâve edilmiştir. Ayrıca, çay fabrikaları için her sene yüzlerce ton kömür ithal ediliyor. Çay ve diğer ziraî ürünlerde kullanılan suni gübre, satın alınan maddeler arasında önemli bir yer işgal ediyor. Doğu Anadolu'dan satın alınan ot balyaları, yeni ithal maddeleri arasında yer alıyor. Hatta, domates, patlıcan, biber gibi bazı sebzeleri; şeftali, karpuz, kavun gibi meyveleri de bu gruba dahil edebiliriz. Bundan başka, büyük şehirlerdeki mağazalardan pek farklı olmayan ticarethanelerdeki malların çeşitliliği, ithalâtın eriştiği seviyeyi daha açık bir şekilde gösterir. Meselâ, bütangaz ocaklarının köylere kadar yayılmasını, halkın maddî seviyesindeki artışın ve ithalâtteki çeşitliliğin bir delili olarak kabul edebiliriz.

Sahamızdan ihraç edilen mallarda ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir? Bazı ürünler değerlerini kaybetmiş fakat, yeni ihraç maddeleri ortaya çıkmıştır. Meselâ, mandalina, elma gibi bazı meyveler çok az miktarda satılıyor. Fındık istihsal ve ihracında da aynı şekilde düşüş mevcuttur. Yeni ihraç ürünleri arasında ön sırayı, gayet tabii çay alıyor. Çaydan sonra en çok ihraç edilen madde,- Devlet tarafından işletilen orman ürünleridir. İhraç edilen mallar arasına, son senelerde balık da katılmıştır,

Görülüyor ki, sahamızın Devlet tarafından işletilen çay ve orman mullerinden başka önemli bir ihraç maddesi yoktur. Yani yöremiz halkı, giyecekten yiyeceğe kadar çok çeşitli ihtiyaç maddelerini dışardan getirmek zorundadır. Halbuki, birçok alanda halkı, üretici durumuna getirmek, hiç olmazsa kendine yeterli bir seviyeye ulaştırmak mümkündür.

Bu konu içinde, yöremizde vuku bulan bir ticarî faaliyete temas etmekte fayda vardır. Pazar ve Çayeli merkezlerinde, haftanın belli günlerinde pazar kurulur. Çayeli'de Çarşamba günü; Pazar'da ise Pazartesi ve Perşembe günleri kurulan pazarlarda halk, çeşitli ihtiyaçlarını satın alır. Muayyen günlerde pazar kurma usulü, ulaşım şartlarının bozuk olduğu eski ekonomik düzenin günümüze kadar süre gelmiş bir müessesesidir. Daha önce ifade edildiği gibi, 20 sene kadar önce ulaşım şartlarının bozuk

oluşu sebebiyle Pazar ve Çayeli gibi idarî ve ticarî merkezlere kolayca gidip gelinmiyordu. Her an vasıta bulup bu merkezlere gitmek mümkün değildi. Bu sebepten haftanın belirli günlerinde pazar kurulur ve temin edilen özel bir araçla bu merkezlere alış verişe gidilirdi. Meselâ kıyı köyleri halkı, bu iş için genellikle deniz motorlarından istifade ederlerdi. Ama bugün ulaşım şartları, eskiye nazaran büyük ölçüde düzelmiştir. Çoğu köyler, bir şose yolu ile bu şehirlerle irtibat halindedirler. Bilhassa kıyı köy ve mahalleleri halkı, günün her saatinde Pazar, Çayeli veya Rize gibi bir merkezle temas kurabilmektedir. Köylü, artık alış verişi için pazarın kurulmasını beklememekte, istediği zaman herhangi bir iş için bu şehirlerden birine gidip gelebilmektedir. Bununla ilgili olarak, Pazar ve Çayeli'de ticarî faaliyet, sadece pazar kurulduğu günlerde değil, haftanın diğer günlerinde de cereyan etmektedir. Bu sebepten, pazar kurulması olayını, eski ekonomik düzenin bugüne kadar süre gelmiş bir müessesesi olarak vasıflandırıyoruz.

8 . ÇAYELİ-PAZAR İLÇELERİNDE TURİZM

Doğu Karadeniz kıyılarında turizm, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Bu sahil şeridinde turizm faaliyeti, Marmara, Ege, Akdeniz bölgesindeki kadar gelişmemiştir. Güneşe hasret kalan Kuzey Avrupa memleketlerine mensup turistler, çoğunlukla Türkiye'nin güneşli batı ve güney sahillerini tercih etmektedirler. Ayrıca, bu sahanın eski tarihî sanat eserlerini ihtiva etmesi, Avrupalı turistleri kendine çekmesinde mühim rol oynuyor. Bu nedenle adı geçen kıyılar, yaz mevsiminde yoğun bir turizm faaliyetine sahne olmaktadır. Bu ana turizm yolunun dışında kalan Doğu Karadeniz kıyılarında ise turizm, henüz lâıyk olduğu seviyeye ulaşamamıştır. Deniz mevsimi olan yaz aylarında da sahamızda yağış düşmesi, turizmin gelişmesini engellemektedir. Buna rağmen, Çayeli-Pazar ilçelerinin turizmin gelişmesi için birçok müsait şartları ihtiva ettiğini belirtmek isteriz. Burası, yeşil ve maviliğin yan yana olduğu bir sahadır. Arazinin her tarafı, gür bir bitki örtüsü ile kaplıdır. Yüksekçe bir tepeden bu taze yeşilliği, masmavi Karadeniz'i seyre doyum olmaz. Yaz mevsiminde Türkiye'nin bütün kıyıları, Anadolu'nun büyük bir kısmı sıcağın kavrulurken yöremizde, serin, latif bir sıcaklık hüküm sürer. Yaz aylarında bir miktar yağış düşmesine rağmen, denizde her zaman yüzmek mümkündür. Tuzluluk nispetinin az olması, denizde yüzmenin zevkini artırır. Havadaki nispetin yüksek olması sebebiyle güneş, yakıcı bir tesir yapmaz. Bunun yanında, denizde ve derelerde balık tutmak isteyen bir kimse için yöremiz, ideal bir yerdir. Denizde, kayıkla, hatta taş adacıklarının üzerinden her zaman balık avlamak mümkündür. Şarıl şarıl, köpükler yaparak akan derelerde alabalık yakalama zevkini tatmak isteyenlere yöremizi tavsiye etmek gerekir.

Muhteşem bir manzara, mutedil bir iklim, bu sahada turizmin gelişmesi için müsait bir ortam teşkil eder. Buna, ulaşım şartlarının düzelme-

sini, temiz ve ucuz turistik otellerin inşa edilmiş olduğunu ilâve etmemiz gerekir. Ayrıca, taze, ucuz, lezzetli balık ve meyve çeşitleri, turistlerin ilgisini çekecek niteliktedir. Hatta bazı yaylalar, turistleri cezbedecek özelliklere sahiptir. Büyükdere, Pazar deresi ve Fırtına deresi vadilerindeki haşın manzaranın turistlerin ilgisini çekmemesi mümkün değildir. Bilhassa, dağcılık sporunu seven gençlere, buzullarla işlenmiş harikulade manzaralı yöremiz dağlarını hararetle tavsiye edebiliriz.

V. SONUÇ.

Yapmış olduğumuz müşahedelere, eldeki bilgilere dayanarak Çayeli-Pazar ilçelerinin coğrafi özellikleri hakkında netice olarak şunları söyleyebiliriz:

Batıda Büyükdere ile Taşlıdere arasındaki su bölümü hattına teka-bül eden sırtlarla, doğuda Üsküt dağı tarafından sınırlandırılan, güneyde 3261 m. yüksekliğindeki tepe ile kuzeyde Karadeniz arasında uzanan 789 km², genişliğindeki Çayeli-Pazar ilçeleri, heyeti umumiyesiyle dağlık bir manzara arz eder. Arazi, deniz kıyısından itibaren dik bir şekilde yükselmekte ve güney uçta yükseklik 3261 m. ye ulaşmaktadır. Bu yüksek alanın sık bir akarsu şebekesi tarafından derin bir şekilde yarılması, bölgenin iskânına, ziraat alanlarına ve ulaşım şartlarına büyük ölçüde etki yapmıştır. Arazinin yüksek ve akarsularla parçalanmış olması, yerleşmenin mahdut bazı sahalara inhisar etmesi sonucunu doğurmuştur. Bu sebepten, daha müsait ulaşım şartlarına sahip olan deniz kıyısı ile vadi boylarının iskân edildiğini görüyoruz. Ayrıca, topografik şartlar, yörede dağınık yerleşmeye sebep olmuştur. Aynı şekilde yüzey şekillerinin bu özelliği, ziraat alanlarının dağınık ve küçük işletmeler halinde olması sonucunu doğurmuştur. Küçük ve dağınık ziraî işletmeler, halkın geçimini sağlayamamış ve gurbetçiliğe yol açmıştır. Arazinin deniz kıyısından güneye doğru gittikçe yükselmesi, bu yönde iklimin sertleşmesine sebep olur. Bu nedenle yüksek dağ köylerinde sıcaklık düşük değerler arz etmekte, dolayısıyla bu sahada ziraat imkânı kısıtlanmaktadır. Yüksek dağ köyleri ikliminde vuku bulan bu sertleşme, çay, fındık, incir gibi bazı ürünlerin sahil şeridindeki kadar gelişmemesine sebep olur. Yüzey şekillerinin çok arızalı oluşu, ulaşım şartlarına menfi yönde etki yapmıştır. Sert iç ve dış püskürük kültürlerden müteşekkil olan bu dağlık sahada köyleri idarî ve ticari merkezlere bağlamak için son senelere kadar beklemek icap etmiştir. İnsan emeğinden ziyade modern araçlar sayesinde ancak son 10-15 yıl içinde yol inşa etmek imkânı elde edilmiştir.

Çayeli-Pazar ilçelerinin sahil şeridi, bütün yıl yağışlı, kışları serin, yazları fazla sıcak olmayan mutedil diyebileceğimiz bir iklime sahiptir. İklimin bu özelliği, çay gibi halkın en önemli gelir kaynağını teşkil eden bir ürünün yetişmesine müsait bir ortam hazırlamıştır. Ayrıca bu iklimde mısır, aradığı en iyi şartları bulmuş; pirinç ise sulamadan dahi yetiştirme im-

kânını elde etmiştir. Bunun yanında, sahil şeridinde kış mevsiminde sıcaklığın -7°C den aşağı düşmemesi, çoğu zaman bu devrede güneyden esen fön rüzgarları sebebiyle ılık bir iklimin hüküm sürmesi, portakal, mandalina, limon gibi subtropik bölge ürünlerinin, yaz kış yapraklarını dökmeyen bitkilerin yetişmesine elverişli bir ortam hazırlamıştır. Bundan başka, dünyanın çok mahdut sahalarında yetişen puro tütününü, Türkiye'de sadece Pazar'ın bazı köyleri ile Ardeşen'in bir kaç mevkiinde gelişme imkânını elde etmiştir. Bu kültür bitkilerinden başka, müsait yağış ve sıcaklık şartları, yöremizde deniz kıyısından 2000-2100 m. yüksekliğe kadar uzanan bir alanda gür ve çeşitli bir tabii bitki örtüsünün gelişmesini mümkün kılmıştır.

İklimin bu müspet tesirleri yanında, bazı hususlarda yörenin ekonomik faaliyetlerine menfi yönde etki yaptığını belirtmek isteriz. Meselâ, devamlı ve bol miktarda yağın yağmurlar, toprağın fakirleşmesine yol açmakta; bazı kış mevsiminde bol miktarda vuku bulan kar yağışı, portakal, mandalina gibi nazik, küçük boylu meyve ağaçlarının dallarının kırılmasına sebep olmakta; güneşlenme müddetinin kısa olması, sebzeçiliğin gelişmesini önlemektedir. Ayrıca, yaz mevsiminin dahi y?ğışlı geçmesi, bölge turizminin gelişmesine mani olmaktadır. Bundan başka bütün sene nispî nem miktarının yüksek değerini muhafaza etmesi, romatizma hastalığının gelişmesine müsait bir zemin hazırlamaktadır.

Yöremizin belirli sahaları iskâna sahne olmuştur. Ulaşım ve ziraat şartlarının müsait olduğu yerler, iskân sahası olarak seçilmiştir. Bu nedenle sahamızda deniz kıyısının ve vadi boylarının iskân edildiğini görüyoruz. Yöremizde üç yerleşme tipi tefrik edebiliyoruz: Şehir yerleşmesi, köy yerleşmesi ve yayla yerleşmesi. Çayeli ve Pazar şehirleri, deniz kıyısındaki küçük düzlüklerde, kara ve deniz ulaşımı bakımından elverişli bir mevkide kurulmuşlardır. Köy iskânının en önemli özelliği, dağınık oluşudur. Yaylalarda ise, toplu bir yerleşme görülür. Köy ve yayla meskenleri, tabii, sosyal ve ekonomik faktörlerin tesirini aksettirirler. Köylerde eski meskenler bilhassa ahşap malzeme ile inşa edildiği halde, son senelerde yapılan meskenlerde briket, tuğla, çimento gibi malzemelerin bol miktarda kullanıldığı görülmektedir. Bütün köy meskenlerinin müşterek bir özelliği, alt katın genellikle ahır olarak kullanılması ve çatının kiremit ile örtülmesidir. Yaylalarda üç mesken tipi ayırıyoruz: Ahşap meskenler, taş meskenler ve "pak"lar. Ahşap meskenler ormana yakın yaylalarda; taş meskenlerle paklar, ormandan uzak sahalarda görülüyor.

Çayeli ve Pazar ilçelerinin nüfus miktarı, 1935-1965 yılları arasında 30 yıl içinde % 67 oranında artarak 49.488 kişiden 82.818 kişiye ulaşmıştır. Yalnız nüfustaki artış, Çayeli ve Pazar bölümlerinde aynı oranda olmamış, bu devre içinde Çayeli nüfusunun % 92'i nispetinde artmasına mukabil, Pazar nüfusu ancak % 45 oranında artış kaydetmiştir. Nüfus sıklığı, kıyı köy ve mahallelerinde 400 e yükselmekte, dağ köylerinde ise

km² ye isabet eden nüfus miktarı 100 ün altına inmektedir. Ziraat alanlarının dar oluşu, yöre halkından bir kısmının yurdun muhtelif yerlerinde çalışmasına sebep olur. Çay ziraatinin gelişmesi, gurbetçiliği kısmen önlemiştir.

Araştırma bölgesinin iklim ve toprak şartları, çay ziraatinin gelişmesine müsait bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca kalabalık bir nüfus, bu ziraatin gelişmesini teşvik etmiştir. Çay bahçelerinin kapladığı alan, 1966 yılında 42.584,5 dekara ulaşmış ve bu tarihte Türkiye istihsalinin 1 / 5 ine tekabül eden 21.831.510 kg. yaş çay yaprağı elde edilmiştir. Yaş çay yaprağı istihsali, müstahsilin eline geçen para miktarı, sahamızın muhtelif kısımlarında ayrı değerler arz eder. 1966 yılında 17.239 müstahsilin teslim ettiği 21.831.510 kg. yaş çay yaprağına 76.410.285 lira ödenmiştir. Bu rakamlara göre, bir müstahsilin çay ziraatinden senede ortalama 4.432 lira civarında gelir elde ettiğini öğreniyoruz. Daha önce bu konu, etraflıca incelendiğinden burada aynı şeyleri tekrar etmek yerine, çay ziraati sebebiyle yörede meydana gelen değişikliklere temas etmeyi uygun buluyoruz. Birçok alanda çay ziraatinin etkilerini hissetmemek mümkün değildir. Öyle ki, yörenin ekonomik yapısında köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu değişiklikleri, maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1- Gelir getirmeyen, çalılarla kaplı bazı toprakların çay ziraatine tahsis edilmesi ile işe yaramayan arazilerden istifade edilmesi imkânı hasıl oldu.

2- Çay ziraati, mısır, fındık, pirinç, tütün, kendir ziraatinin büyük ölçüde gerilemesine; portakal, mandalina gibi bazı tarımsal ürünlerin geri plânda kalmasına sebep oldu.

3- Çay ziraati yanında mısır ziraatinin önemli miktarda gerilemesi, dışardan buğday, buğday unu ve mısır ithal edilmesi zorunluğunu doğurdu.

4- Çay ziraati köylüyü bir çok alanda üretici olmaktan çıkarmış, tüketicisi durumuna sokmuştur. Bütün gücünü çay ziraatine veren köylü, diğer tarım ürünlerini ihmal etmek zorunda kalmıştır.

5- Çay ziraati sayesinde gelir miktarının artması ile bir çok köy yolları inşa edilmiş ve yöre içindeki ulaşım şartları kısmen düzelmiştir.

6- Halkın eline geçen para miktarının artması ve ulaşım şartlarının düzelmesi, yeni ve modern meskenlerin inşasına imkân hazırlamıştır.

7- Ulaşım şartlarının düzelmesi, çevre ile irtibatı kolaylaştırmış; bu ise, yörenin maddi ve manevi kültüründe büyük değişiklikler husule getirmiştir,

8- Çay ziraati sebebiyle nüfusun ve gelir miktarının artışı, iç ve dış ticaretin gelişmesine yol açmıştır.

9- Çay ziraatinin gelişmesi, yaylacılık faaliyetinin eski önemini kaybetmesine, gerilemesine sebep olmuştur.

10- Gene çay ziraati sayesinde köylünün satın alma gücünün artması, Doğu Anadolu ile saha arasında tek yönlü bir ticari faaliyetin gelişmesine, Doğu Anadolu'dan ot satın alınmasına yol açmıştır. Suni tohumlama yolu ile süt verimi yüksek sığır cinsinin üretilmeye başlanması ve Doğu Anadolu'dan ot satın alınması ile modern manada olmasa bile, ahır hayvancılığına doğru bir gelişmenin vuku bulduğu dikkati çeker.

11- Nüfusun çoğalması ve halkın satın alma gücünün artması ile başta balık ve tereyağı olmak üzere bir çok gıda maddelerine olan talep de çoğalmış ve bunun neticesinde fiyatlar büyük ölçüde artmıştır.

12- Çay ziraati sayesinde bu iki ilçeye her sene miktarı gittikçe artan-100 milyon lira civarında para girmesi¹, halkın çalışmak için yurdun diğer yerlerine göç etmesini azaltmıştır.

13- Çay endüstrisi de, yöre halkı için iyi bir çalışma sahası teşkil etmektedir. Çayın müstahsilden alınıp işlenmesi ile ilgili faaliyetlerde 1966 yılında 3.300 civarında işçi ve memur çalışmıştır.

14- Ayrıca çay ziraati, Bayburt, İspir, Yusufeli gibi fakir bölgelerden işçi akımına sebep olmaktadır. Bu zirai faaliyet, gelen tarım işçileri için iyi bir iş sahası teşkil etmektedir.

Görülüyor ki, Çayeli-Pazar ilçelerinde çay ziraati, çay ekonomisi, çeşitli alanlarda büyük değişikliklere sebep olmuştur. Çay ziraati, adeta yörenin ekonomik yapısında inkılâp yapmıştır.

Sahamızda çay istihsalinin yıldan yıla büyük ölçüde arttığını daha önce ifade etmiştik. Mevcut 4 çay fabrikası, istihsal edilen çayı işleyecek güce sahip değildir. Halen Türkiye'nin en büyük çay fabrikalarından biri olan Çayeli çay fabrikası, günde 180 ton yaş çay yaprağı işleyebilmektedir. Pazar çay fabrikasının kapasitesi 84 ton, Musadağı çay fabrikasının 60 ton, Büyükköy çay fabrikasının ise 36 tondur. Toplam olarak 360 ton kapasiteli bu 4 çay fabrikası, bilhassa yıllık istihsalin 1/3'ünü elde edildiği Mayıs ayında mubayaa edilen yaş çay yaprağını gerektiği şekilde işleyememekte, bu sebepten bazı yıllarda yüzlerce ton yaş çay yaprağı çürümeye terk edilmektedir. Önümüzdeki senelerde, yaş çay yaprağı üretiminin, bu günlük miktarın büyük ölçüde üstüne çıkacağı dikkate alınırca, mevcut fabrikaların kapasitelerinin arttırılması veya yeni fabrikaların inşa edilmesi lüzumu ortaya çıkar. Meselâ, Suçatı köyünde kurulacak bir fabrika, Pazar deresi yukarı ve orta çığırında yer alan köylerin çaylarını işleyecek ve çoğu gurbette çalışmak zorunda kalan dağ köyleri erkekleri için bir iş sahası teşkil edecektir. Veya Çayeli-Pazar arasındaki kıyı şeridinde dizilen köy-

¹ 1966 yılında sadece, mubayaa edilen yaş çay yaprağı için müstahsile 76.410.285 lira ödenmiştir. Buna, çayın işlenmesi için yapılan çalışmalar mukabilinde ödenen parayı ilâve edersek, herhalde yöreye bu ziraat sebebiyle giren para miktarı 100 milyon lirayı bulur.

lerin çaylarını işlemek için bu sahanın merkezi durumunda olan Merdivenli köyünde bir çay fabrikası tesisi düşünülebilir. Çayın işlenmesi konusunda mevcut bir diğer problem de, kuru çayların kalitesinin yükseltilmesidir. Faaliyet halindeki fabrikalar, yaş çay yaprağı miktarının fazla oluşu sebebiyle normal ilmi usullerle kuru çay imal edememektedir. Mubayaa edilen çayın bir iki gün içinde işlenmesi gerekir. Bu zaruret dolayısıyla çaylar, işlenmesi için daha uzun müddet isteyen kıvrıma makineleri yerine kıyma makinelerine verilir. Kıyma makineleri ile imal edilen çayların kalitesi düşük olmaktadır. Yeni çay fabrikalarının inşası ile bu mahzurun büyük ölçüde giderilmesi imkânı hasıl olacaktır. Bu sebepten, yeni çay fabrikalarının kurulması veya mevcut fabrikaların kapasitelerinin artırılması, bir zaruret halini almaktadır.

Çayeli ve Pazar ilçeleri maddi bakımdan büyük bir kalkınma hareketi içinde bulunmasına rağmen, eğitim yönünden henüz istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Eğitim faaliyetinin maddî tekâmülü takip edebilmesi halinde, yörenin kalkınması sağlam temellere istinat edecek ve yurt ekonomisine çeşitli yönlerden daha büyük ölçüde katkı yapması imkanı hasıl olacaktır. 1965 nüfus sayımı neticeler ne göre Çayeli-Pazar ilçelerinde yaşayan 82.818 kişiden ancak % 32 si, 26.751 kişi okuma yazma bilmektedir. Demek ki, yöre nüfusunun % 68 i halâ okuma yazma bilmiyor. Ayrıca, okuma yazma bilenlerin büyük bir kısmını erkekler meydana getirir. Bu sebepten eğitim, yörenin sıhhatli, çalışkan, becerikli ve zeki halkının halledilmesi gereken en önemli sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Elektrik, yol gibi çeşitli maddi ihtiyaçların devlet ile halkın işbirliği neticesinde halledileceğine inanıyoruz. Fakat, eğitim gibi önemli bir problemin çözümü, daha ziyade devlete düşen bir vazifedir. Bu konuda, bilhassa üzerinde önemle durulması gereken husus gençlerin eğitimidir.

Hal çaresi bekleyen bir diğer sorun, halkın boş vakitlerinin değerlendirilmesidir. İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsimleri, hummalı bir çalışma devresine tekabül eder. Genellikle dört ayı içine alan kış mevsiminde köylü, boş vakte sahiptir. Kış aylarında erkekler, günlerini kahvede geçirirler. İşte bu sebepten, kış mevsiminde boş iş günlerinin değerlendirilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Ne gibi faaliyetle boş geçen günler değerlendirilebilir? İlk önce, Rize şehrinde yapılan kendir dokumacılığı hatıra gelmektedir. Bu mesleği, kendirin yetiştirdiği köylere yaymak mümkün değil midir? Zaten evvelce böyle bir faaliyet mevcut idi. Bu sebepten, daha tekâmül etmiş bir kendir dokumacılığının sahanımızda yayılması üzerinde düşünülmelidir. Ayrıca, Ardeşen köylerinde kaçak olarak iptidai bazı malzemelerle çeşitli tabancalar imal edilmektedir. Bu faaliyetin önüne geçilmiyor. Yurdun dört bir köşesinde Ardeşen malı tabancalar kullanılmaktadır. Güç şartları altında, gizlice cereyan eden tabanca imalatını, bir organizasyonla memleketimiz için faydalı bir mecraya sokmak mümkündür. İsviçre dağ köylerinde dünyanın en meşhur saatlerinin imal edilmesi, bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Bu konu

üzerine ilgililerin dikkatini çekmeyi bir vazife telakki ediyoruz. Bundan başka, dağ köylerinde şimşir ağacından sağlam ve zarif süs eşyaları imal edilerek boş vakitler değerlendirilebilir.

Tarım bahsinde, yörede yetiştirilen çeşitli meyvelerin halk tarafından tüketildiğini, bunların bir ticaret maddesi haline gelmediğini ifade etmiştik. Bu, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Halkın bütün gücünü çay ziraatine verip diğer zirai ürünleri ihmal etmesi doğru mudur? Yöre halkının, çay ziraati haricinde çeşitli alanlarda bir tüketici haline gelmesinin mahsurlarını gidermek icap etmez mi? Sayın hocam Prof. Cemal Arif ALAGÖZ'ün bir makalesinde belirttiği gibi köylü, tüketici olmaktan kurtarılıp üretici haline getirilmelidir¹. Meselâ, değer verildiği, entansif bir ziraat metodu tatbik edildiği takdirde yörede, önemli miktarda fındık, elma, armut, kiraz, mandalina, üzüm gibi çeşitli meyveleri, barbunya ve soya fasulyesi gibi ürünleri yetiştirmek hatta, kokulu çilek, dağ çileği, böğürtlen gibi mahsüllerden istifade etmek mümkündür. Tanrının lütfettiği bu çeşitli kaynaklardan faydalanabilmek için iyi bir organizasyona ihtiyaç vardır. Kooperatiflerin kurulması halinde, bölgede istihsal edilen çeşitli ürünlerin değerlendirilmesi, işlenmesi imkânı hasıl olacaktır. Kooperatifler sayesinde entansif hayvancılık, balıkçılık, tavukçuluk, hatta arıcılık faaliyetlerinin gelişmesi mümkün olacaktır. Böylece köylü, tüketici olmaktan çıkarak, çeşitli ürünleri yetiştirip memleket ekonomisine daha büyük ölçüde katkıda bulunabilir.

Dr. Alâeddin Tandoğan
Ankara 1970.

BİBLİYOGRAFYA

- Aksu, E.** *Rize Tarihi*. 1967 Rize İl Yıllığı.
- Cuninet, V.** *La Turguie d'Asie*. Tom Premier. Ernest Leroux, Editeur. 28, Rue Bonaparte. Paris, 1890.
- Çölaşan, Ü.E. *Meteoroloji*, iklim ve ziraat. Gürsoy Basımevi. Ankara. 1959.
- Darkot, B.** *Türkiye'de nüfus hareketleri*. İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: II, Sayı: 5-6, İstanbul, 1954.
- Darkot, B.** *Türkiye'nin nüfus hareketleri üzerinde yeni gözlemler*. Türk Coğ. Derg. Yıl: XVII, Sayı: 21, İstanbul, 1961.
- Darkot, B.** *Şehir ayırımında nüfus sayısı ve fonksiyon kriterleri*. İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 8, Sayı: 16, İstanbul, 1967.
- Darkot, B.** *Türkiye İktisadi Coğrafyası*. İst. Üniv. Yay. No: 1307, Coğ. Ent. Yay. No: 51, İstanbul, 1968.

¹ Alagöz (G.A.): Ankara çevresi coğrafya köy monografyaları için. A. Ü. D. T. C. Fak. Derg. Cilt: IV, Sayı: 4, Ankara, 1946.

- Demir, M.** *Türkiye'de tütün sahaları.* Coğrafya Araştırmaları D.T.C.Fak. Coğ. Enst. Neş. No: 2, Ankara, 1941.
- Demirdağ, F.** *Lif Kendiri.* Tarım Bak. Ziraat İşleri Gnl. Md. Yay. A-106, Ankara, 1964.
- Durukan, H.M.** *Fındık Ziraati Kılavuzu.* T.C. Ziraat Ve. Neş. Işık Matbaası, Giresun, 1940.
- Dündar, T.** *Doğu Karadeniz sahillerinde beş vilâyete ait zirai tetkik raporu.* Türkiye Ziraat Mec. Sayı: 6, Ankara, 1953.
- Ergün, H.** *Rize'nin İdari Tarihçesi.* 1967 Rize İl Yıllığı.
- Erinç, S.** *Kuzey Anadolu kenar dağlarının Ordu-Giresun kesiminde landsaft seritleri.* Türk Coğ. Derg. Yıl: III, Sayı: 7-8, Ankara, 1945.
- İnandık, H.** *Doğu Karadeniz bölgesinde köy hayatı.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 5, Sayı: 9, İstanbul, 1958.
- Karataş, İ.** *Çay Sanayii.* 1967 Rize İl Yıllığı.
- Kinez, M.** *Çay yetiştiriciliği.* Tarım Bak. Çiftçi Broşürleri serisi A-62, Ankara, 1962.
- Kinez, M.** *Çay bitkisi ve toprak asitliği.* T,C. Tarım Bak. Çay Araştırma Enst. Yay. No: 1, Rize, 1964.
- Kinez, M-** *Rize'de Çay.* 1967 Rize İl Yıllığı.
- Kinez, M.** *Çay Ziraati.* Tarım Bak. Ziraat İşleri Gnl. Md. Yay. D-110, İstanbul, 1967.
- Kutluk, H.** *Ormancı, çaycı Zihni Derin ve memleket çaycılığının gelişmesindeki payı.* Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 1966.
- Louis, H.** *Türkiye coğrafyasının bazı esasları.* Birinci Coğrafya Kongresi. Raporlar-Müzakereler-Kararlar. Ankara, 1941.
- Nuray, H.** *Orman içi köylerinde iskân meselesi.* İst. Üniv. Orman Fak. Derg. Seri A, Cilt: 11, Sayı: 1, İstanbul, 1961.
- Öngör, S.** *Türkiye'de mısır tarımı üzerinde bazı düşünceler.* Türk Coğ. Derg. Yıl: XII, Sayı: 15-16, İstanbul, 1956.
- Öngör, S.** *Türkiye'de dahili muhaceret hakkında.* Türk Coğ. Derg. Yıl: XIV-XV, Sayı: 18-19, İstanbul, 1959.
- Özveren, H.** *Türkiye'de incir sahaları.* Coğrafya Araştırmaları D.T.C.Fak. Coğ. Enst. Neş. No: 2, Ankara, 1941.
- Peker, K.** *Fındık bilgisi.* Türkiye Fındık İhracatçılar Birliği Yay No: 2, İstanbul, 1950.
- Selen, H.S.** *Türkiye'de köy yerleşmeleri ve şehirleşme hareketleri.* Türk Coğ. Derg. Yıl: III, Sayı: 7-8, Ankara, 1945.
- Sözer, R.** *Türkiye'de fındık yetiştirilen yerler.* Coğrafya Araştırmaları. D.T.C. Fak. Coğ. Enst. Neş. No: 2, Ankara, 1941.

- Tandoğan, A.** *Fırtına deresi yukarı çığırının üç köyünde coğrafi müşahedeler.* A.Ü.D.T.C. Fak. Coğrafya Araştırmaları Dergisi. Sayı: 2 ,Anka a, 1969.
- Tanoğlu, A.** *Türkiye'de çiftçi nüfus yoğunluğu meselesi.* Türk Coğ. Derg. Yıl: III, Sayı: 7-8, Ankara, 1945.
- Tanoğlu, A.** *Türkiye'de nüfusun dağılışı.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 5, Sayı: 10, İstanbul, 1959.
- Tanoğlu, A.** *Türkiye'nin Coğrafi mevkii ve bu mevki ile ilgili bazı meseleler.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 7, Sayı: 13, İstanbul, 1963.
- Tanoğlu, A.** *Coğrafya nedir?* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 7, Sayı: 14, İstanbul, 1964.
- Tanoğlu, A.** *Nüfus ve Yerleşme,* İst. Üniv. Yay. No: 1183, Ed. Fak. Coğ. Enst. Neş. No: 45, İstanbul, 1966.
- Tanoğlu, A.** *Ziraat Hayatı.* Cilt: I. İst. Üniv. Yay. No: 177, Coğ. Enst. Yay. No: 8, İstanbul, 1968.
- Tekeli, S.T.** *Rize'de çay yetiştirmenin tabii esasları.* Türk Coğ. Derg. Yıl: I, Sayı: 2, Ankara, 1943.
- Tunçdilek, N.** *Türkiye'de çay ziraati gelişme ve problemleri.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 6, Sayı: 11, İstanbul, 1960.
- Tunçdilek, N.** *Türkiye'nin farklı iki bölgesinde kır yerleşmesi şekilleri hakkında müşahedeler.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 7, Sayı: 13, İstanbul, 1963.
- Tunçdilek, N.** *Türkiye'de yaylalar ve yaylacılık.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 7, Sayı: 14, İstanbul, 1964.
- Tunçdilek, N.** *Türkiye İskân Coğrafyası.* İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. No: 49, İstanbul, 1967.
- Tümertekin, E.** *Türkiye'de kadın ve erkek nispetinin dağılışı.* İst. Üniv. Coğ. Enst. Derg. Cilt: 5, Sayı: 9. İstanbul, 1958.
- Tümertekin, E.** *Beşeri ve İktisadi Coğrafyaya Giriş.* İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. No: 973. Coğ. Enst. Yay. No: 33, İstanbul, 1962.
- Yücel, T.** *Türkiye'de şehirleşme hareketleri ve şehirler.* Türk Coğ.Derg. Sayı: 20 ve 21, İstanbul, 1960-1961.
- Yücel, T.** *Milli menfaatlerimiz bakımından nüfus siyasetimiz.* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi, Yıl: VII, Sayı: 80, Ankara, 1969.
- , *Doğu Karadeniz Balıkçılığını Geliştirme Projesi.* Ticaret Bakanlığı Teşkilâtlandırma Genel Müdürlüğü. Ankara, 1968.
- , 1927, 1935, 1940, 1945, 1950, 1955 1960, 1965 *Genel Nüfus Sayımları.* T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü